

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

नाटक

सं. नं.

७२०

१८८३

नं. ३६

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

नाटक

संग्रहालय क्रमांक

७२०

७२०

लेखक

कृ. मा. शास्त्री

पुस्तकाचे नांव

आर्यनसुंदरा

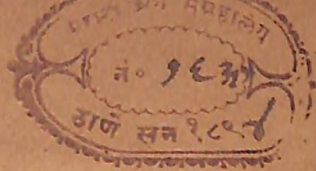
नाटिका

सन

१८८३

३६

नाटक

२२

श्री आर्य वसुंधरा नाटिका

लोकरीर्तात मुधारणा होण्याकरिता

कृष्णाजी नारायण शास्त्री

[उपशिक्षक जनरल भासेंब्लीज इन्स्टिट्यूशन मुंबई]

यांनी रचली

ती

विनायक मोरेश्वर धामणकर

ह्यांनी

तपासून छापविली

आवृत्ति पहिली (१००० प्रत।)

ग्रंथाची सर्व प्रकारची मालकी प्रकाशकांनी भाषलेकडे ठेविली आहे.]

मुंबई

आर्यालंकार छापखान्यांत छापविली

शके १८०५

किंमत १२ आणे.

प्रस्तावना.

नाटक हे आवालवृद्धांस माहित असल्यामुळे, त्या संबंधानें पुन्हा विशेष बोलण्यानें आतां कांहींच कारण राहिलें नाहीं; व ह्य-
णूनच प्रस्तुत नाटिकेबद्दल जें कांहीं थोडें जास्त सांगणें आहे, तें मात्र ये-
थें सांगतां. "नाटक" हें प्रपंचाचें चित्र, ह्यणजे जेणेंकरून लोक-
स्थितीमध्ये उत्तमप्रकारें सुधारणा अवश्य होते, असें जें विद्वानांनीं
गृहित घेतलें, तें वाजवी आहे; मात्र तीं नाटके लोकस्थितीच्या व्यं-
गांस अनुलक्षून असलीं पाहिजेत. ज्यामध्ये अथपासून इतिपर्यंत
रेलचे लवंगार भरला आहे, अशीं शाकुंतलादिक नाटके, संसारा-
चें चित्र या विशेषणास कदापि प्राप्त होऊं शकणार नाहीं. इंग्लंड-
देशामध्ये नाटक ग्रंथांपासून जी लोकस्थिति सुधारली आहे, तीं
महाकवि शेक्सपिअरकृत नाटके लोकस्थितीस अनुलक्षून आ-
हेत, ह्यणूनच ! असो; यावरून पाहतां लोकस्थिति सुधारण्याला अ-
वश्य जें नाटक तें आजपर्यंत आपल्याकडे कोणीच रचलें नाहीं,
ह्यणून तीं नाटके असावीत तरी कशीं? हा लोकांतून एकप्रकारचा प्र-
श्नच आहे. त्याचें उत्तर आपल्या शक्तीप्रमाणें विद्वानलोकांपुढें दे-
ण्यास ही नाटिका पुढें केली आहे. हींतील कथानक सूत्रजनांच्या
सहजच लक्षांत येईल.

आतां साहित्यशास्त्रास ही नाटिका भगदींच सोडून आहे,
असें कित्येक पुस्तकीज्ञानाचे लोक हिला दोष देतात; कांकी, नाटिके-
चें लक्षण साहित्यशास्त्रांत जसें सांगितलें आहे, तसें कथानक व
रचना हीं नाहीं. परंतु येथें आमचें असें ह्यणणें आहे कीं, साहि-
त्यशास्त्रकर्त्यांनीं जें नाटिकेचें लक्षण दिलें असें प्रसिद्ध आहे, तें
नाटिकाशास्त्राचें नव्हे, तर फक्त राजा श्रीहृदयदेवकृत रत्नावली
नाटिकेचेंच आहे. त्या शब्दाचा अर्थ इतकाच कीं, साधारण ज्यांत
कमी मजकूर आहे तिला 'नाटिका' ह्यणावें; ह्यणजे तीन अंकांपर्यंत
नांवच नाहीं, पुढें चार अंक असले कीं नाटिका, पांच असले तर
त्रोटक, सहा किंवा सात असले तर नाटक आणि व्यापेक्षांही अधिक झाले त-
र प्रकरण अशी वृत्ति वाट असावी; व लोकव्यवहारही असाच आहे.
ह्यणजे आकार मात्र सारखा, परंतु प्रकृति मोठी ह्यणून आपण त्या-
ला घागर ह्यणतां; त्याहून लहान कळशी, त्यापेक्षां लहान गडवा, त्याहून

लहान गडू, त्यापेक्षां लहान गडवी, आणि त्याहूनही लहान तीर्थगं-
डी, ही जी बहोवाट तोच येथे सारखी लागू करावी. तीं जशीं नांवे
आकृतोच्या मानानें कमीजास्त पाण्याचा समावेश होते ह्मणून
दिलीं; त्याचप्रमाणें नाटिका, नाटक इत्यादि नांवे कमीजास्त मज-
कुराच्या समावेशाकरितांच लक्षून आहेत; आणि हीच बहिवाट
असावी असा साहित्यशास्त्रकाराचा रोंख दिसतो. अमुकच प्र-
कारच्या मजकुरास अमुकच नांव देणें हें अमळ पोरसमजुनीसार-
खेंच दिसतें ! असो; असें जरो आह्मांस वाटलें आहे, व जरी आम-
चा कथाभाग सत्यतेचा आहे, तरीही साहित्यशास्त्रास धकक दि-
ल्याचा दोष आहां कबूल केलाच आहे; तो या नाटिकेचा चवथा
अंक वाचनांता नाट्यशास्त्रविशारदजनांच्या साहजि कव लक्षांत येईल.

ह्या नाटिकेचे जो जो कोणी वाचन करील, तो तो मार्मिक वाचक
ही प्रसिद्ध करण्यांत आमचा काय हेतु आहे, हेंसहज ताडून जाईल.
त्यावरून हिच्या पुष्कळ आवृत्ति होऊन जाव्या, हें आह्मांस मोठेंसें
भूषणारूप वाटणार नाहीं. परंतु ज्याकरितां हे श्रम घेतले तो कार्य-
भाग एका प्रतींत झाला, तरी आम्हीं मोठाच लाभ मिळविला असें
समजतो. तरी काय तें कृत्य अवघड हेंच दिसतें!! ह्मणून त्याबद्दल
एकदम “ज्यांचे उघडें कवाड वर हात” त्या वदान्यश्रेष्ठ पर-
मात्माजवळच ह्या सर्व प्रकारच्या याचना करतो.

ग्रंथप्रकाशक.

सूचना.

सदरहू पुस्तकांत पुष्कळ टिकाणीं अशुध्दे राहिलीं आहेत, आणि
तीं काढण्याविषयीं आम्हीं पुष्कळ मेहनतही घेतली, परंतु छाप-
खाना नवीन असून तेथे अव्यस्थितपणाही फार असल्यामुळे आमचा
अगदीं नाइलाज झाला. आतां शुद्धीपत्र काढावें तर पुस्तक प्रसिद्ध
होण्यास आणखी जास्त दिवस लागणार, ह्मणून तिकडे दुर्लक्ष केलें.
तरी श्लोकांत किंवा इतर टिकाणीं ज्या क्वचित चुका वेळेनुसार आ-
ढळतील त्या मूळांत नसतां फक्त छापखानदाराच्याच आहेत त्याबद्दल
फारच दिलगिरी वाटते.

॥ श्री ॥

आर्य वसुंधरा नाटिका

अंक १

प्रारंभ.

पात्रें

सूत्रधार	नाटकाचार्य.
नट त्याचा मित्र.
आर्य वसुंधरा कण्वे महर्षीची कन्या.
सुसंगता तिची सखी.
संगीता युवराज श्वेतकेतूची दासी.
कलिप्रिय युवराज श्वेतकेतूचा मित्र

स्थल—रंगभूमी.

मंगलाचरण.

शार्दूल विक्रीडित.

॥ झाली रक्षपतिप्रैकामहननें संत्रस्त जेव्हां मही ॥

॥ होतां प्राप्त अधोगती विसरली जें आपुलें नामही ॥

॥ केला जो शरण प्रभू धरि अशा रक्षावयाच्या पणा ॥

॥ दंष्ट्रात्रें उचली तथा तई असा रक्षोच तो आपणा ॥ १ ॥

भुजंगप्रयात.

॥ मुरारी पुरारोति भीती निवारि ॥ करी शांत माया पुरा दानवारी ॥

॥ नमीलें तथा व्याहि विधांतकाला ॥ गुणें मित्र साजे खरा अंतकाली ॥

इंद्रवज्रा.

॥ हा वाणि देवी मंहिमा तुझा गे ॥ पाहे तरो अंत न यास लागे ॥

॥ त्या मी तुला वंदिन नम्रभावे ॥ येवो मला ही रचना स्वभावे ॥ ३ ॥

लहान गड्ड, त्यापेक्षां लहान गडवी, आणि त्याहूनही लहान तीथंगंडी, ही जी वहीवाट तीच येथे सारखी लागू करावी. हीं जशीं नांवे आकृतोच्या मानाने कमीजास्त पाण्याचा समावेश होतो ह्याणून दिलीं; त्याचप्रमाणें नाटिका, नाटक इत्यादि नांवे कमीजास्त मजकुराच्या समावेशाकरितांच लक्षून आहेत; आणि हीच वहीवाट भसावी असा साहित्यशास्त्रकाराचा रोंख दिसतो. अमुकच प्रकारच्या मजकुरास अमुकच नांव देणें हें अमळ पोरसमजुतीसारखेंच दिसतें ! असो; असें जरो आह्मांस वाटलें आहे, व जरी आमचा कथाभाग सत्यतेचा आहे, तरीही साहित्यशास्त्रास धरून दिल्याचा दोष आह्मां कबूल केलाच आहे; तो या नाटिकेचा चवथा अंक वाचनांना नाट्यशास्त्रविशारदजांनांच्या साहजि त्व लक्षांत याईल.

ह्या नाटिकेचे जो जो कोणो वाचन करील, तो तो मार्भिक वाचक ही प्रसिद्ध करण्यांत आमचा काय हेतु आहे, हें सडज ताडून जाईल. त्यावरून हिच्या पुष्कळ आवृत्ति होऊन जाव्या, हें आह्मांस मोठेंसे भूषणास्पद वाटणार नाहीं. परंतु ज्याकरितां हे श्रम घेतले तो कार्यभाग एका प्रतीत झाला, तरी आह्मां मोठाच लाभ मिळविला असें समजतों. तरी काय तें कृत्य अवघड हेंच दिसतें!! ह्याणून त्याबद्दल एकदम "ज्यांचे उघडें कवाड वर हात" त्या वदान्यश्रेष्ठ परमात्माजवळच ह्या सर्व प्रकारच्या याचना करतों.

ग्रंथप्रकाशक.

सूचना.

सदरह पुस्तकांत पुष्कळ टिकाणीं अशुद्धे राहिलीं आहेत, आणि तीं काढण्याविषयीं आह्मीं पुष्कळ मेहनतही घेतली, परंतु छापखाना नवोन असून तेथें अव्यस्थितपणाही फार असल्यामुळे आमचा अगदीं नाइलाज झाला. आतां शुद्धीपत्र काढावें तर पुस्तक प्रसिद्ध होण्यास आणखी जास्त दिवस लागणार, ह्याणून तिकडे दुर्लक्ष केलें. तरी श्लोकांत किंवा इतर टिकाणीं ज्या क्वचित चुका वेळेनुसार आढळतील त्या मूळांत नसतां फक्त छापखानदाराच्याच आहेत त्याबद्दल फारच दिलगिरी वाटते.

॥ श्री ॥

आर्य वसुंधरा नाटिका

अंक १

प्रारंभ.

पात्रें

सूत्रधार	नाटकाचार्य.
नट	त्याचा मित्र.
आर्य वसुंधरा	कण्वे महर्षीची कन्या.
सुसंगता	तिची सखी.
संगीता	युवराज श्वेतकेतूची दासि.
कलिप्रिय	युवराज श्वेतकेतूचा मित्र

स्थल—रंगभूमी.

मंगलाचरण.

शार्दूल विक्रीडित.

॥ झाली रक्षपतिप्रैकामहननें संवस्त जेव्हां मही ॥

॥ होतां प्राप्त अधोगती विसरली जें आपुलें नामही ॥

॥ केला जो शरण प्रभू धरि अशा रक्षात्रयाच्या पणा ॥

॥ दंष्ट्रात्रें उचली तथा तई असा रक्षोच तो आपणा ॥ १ ॥

भुजंगप्रघात.

॥ मुरारी पुरारोति भोती निवारी ॥ करी शांत माया पुरा दानवारी ॥

॥ नमीलें तथा त्याहि विधांतकाला ॥ गुणें मित्र साजे खरा अंतकाली ॥

इंद्रवज्रा.

॥ हा वाणि देवी महिमा तुझा गे ॥ पाहे तरी अंत न यास लागे ॥

॥ त्या मी तुला वंदिन नम्रभावे ॥ येवो मला ही रचना स्वभावे ॥ ३ ॥

आर्या.

॥ त्या आर्यकवींपासुनि, ज्ञाले जे वंदितोंवि कवि लोकां ॥

॥ बोलोत विबुध आपण, सर्वांनीं मो खरा शिकविलें कां ॥ ४ ॥

(मंगलाचरणानंतर सूत्रधार प्रवेश करितो.)

सूत्रधार—आणखी विस्तार कशाला पाहिजे, आतां येवढें मंगल करूं झणजे ज्ञालें. (गुलालपुष्पें उधळोत)

आर्या

॥ पंडितवरहीरमणो गुरु नारायणपदीं असो नमन ॥

॥ न चळो तेथोन कधीं होवो विषयीं असक्त मम न मन ॥ ५ ॥

(गंभोरपणानें आमळ इकडे तिकडे फिरून) खरोखर या वाणी देवीचा महिषा मोठा विचित्र आहे ! कारण, हिच्या योगानें

इंद्रवज्रा.

॥ चंद्रास देती मुखता मुखाला ॥ चंद्रत्व तैलें वधुच्या कवीश ॥

॥ ती ईश्वरीशक्ती नसे अशीच॥वाणी खरी धन्य जर्गी झणून॥६॥

असो; तर अशो जो वाणिदेवी, ती ज्याला नित्य प्रसन्न आहे अशा

एका माझ्या मित्रानें मला एक अपूर्ववस्तूनीं अथित अशी आर्य

वसुंधरा नांवाची नाटिका देऊन बटलें कां, आर्या भरताचार्या

एकवार मलाहिचा अभिनय करून दाखीव. तर सांप्रतकालीं माझ्या

भाग्यानें अनायासेंच सकल विद्रवज्जनांची नाटकप्रियताही बरीच वाढ-

लीआहे झणून असल्या अभिनव नाटिकेचा प्रयोग पहाण्याकरितां

मी विबुधजनांची प्रार्थना करतो. (पाहून आश्चर्यानें) अहो, काय

हें आश्चर्य ! मी प्रार्थना करण्यापूर्वींन कसें हें पौरजन येथें येऊन

बसले ! यांना कोणां सांगितलें कां, मी आज येथें अभिनय

करणार आहें झणून ! (विचार करून) अथवा ह्या कवीवर

जो वाणिदेवीचा प्रसाद ज्ञाला आहे, त्याचा हा साक्षात्कार

चं दिसतो आहे. ठीक ज्ञालें; तर आतां मोही विलंब कशाला

करूं. (मार्ग पाहून) पण माझा मित्र नट झणून कां बरें येत नाहीं

[इतक्यांत नट येतो.]

नट—आर्या भरताचार्या, अरे कामीजनांला आनंदकारक असत हा शरत्कालचा संध्यासमय प्राप्त झाल्या मुठं हे सकल पौरज एकत्र जमून मला असें हणत आहेत कीं, पूर्वपठितनाट्यकलेनें एखादें सुंदर प्रकरण योजून त्याचा अभिनय या वेळेस आझांला करून दाखवा !

सूत्र०—(हर्षानें) मित्रा नटा, माझा आज भाग्योदयच झाला! कारण मदनानें सर्व शिरा उद्रेक पावल्या असतां एकाएकीच जशी कंठांत देवांगेनची मिठी पडावी, तद्वत्च ही तुझी वाणी झाली! असो, मित्रा आजच्या दिवशीं आर्य वसुंधरा नामक नाटिकेचा प्रयोग करून दाखवावा अशी इच्छा उत्पन्न झाली आहे, तर जा तूं आपल्या सांगाती तयारी कर.

नट—आर्या, पण ही कोणाची बरें कृति आहे !

सूत्र०—तूं परवां ज्याच्याबद्दल असें हणालास कीं,

आर्या.

॥ नित्य प्रसन्न ज्याला श्री वाणी देवि ज्या कविवराची ॥

॥ कविता कन्या हरिते मति आश्रितेमेवगाधकविवराची ॥ ७ ॥

नट—हं हं, आलें लक्षांत तर! बरें असो, पण ही नाटिका नूतन असल्यामुळें मला चांगलीशी अवगत नाही, तर एकवार थोडा कथाभाग सांगा हणजे माझे काम होऊन ह्या संपूर्ण विद्वानांचेही हकडे लक्ष लागेल.

सूत्र०—खरी गोष्ट. (पुढें होऊन) आहो नागरिकजनहो, [आतां जो मी येथें खेळ करणार आहे तो अशा प्रकारचा आहे:—

इंद्रवजा.

॥ आली दशा आर्य वसुंधरेला ॥ एकत्वभंगें तिजपालकांच्या ॥

॥ ऐशाहि कालांत अनंतधर्मे ॥ विद्वन्मणी विभ्रंमलेहि तेणें ॥ ८ ॥

नट—[आश्चर्यानें] काय, आर्य वसुंधरेला वाईट दशा प्राप्त झाली एकूण एकत्वभंगाचापरिणाम इतका उग्र आहे काय ?

सूत्र०—अरे ह्याच कवीनें आपणांस जें “रंभाभिसार” नांवा-नाटक दिलें आहे, त्यांत प्रभादतीनें स्वार्थासाठीं आपला महान् पराक्रमी पिता जो वज्रनाभ राक्षस त्याचाही नाश केला! त्या

प्रकरणावरून नाही कां ह्या ऐक्यभंगाचा परिणाम कसा तो तुला समजला? आणखी तुला सांगतो:—

शार्दूल विक्रीडित.

॥ आहे जोंवरि एकता पद तिथें तन्नाशनीं वाजिचें ॥

॥ इंद्राच्या न पुढें पडे, मत तिथें चाले न देवाजिचें ॥

॥ होतां भंग हिचा प्रसंग पडतां ते रक्षणा धांवती ॥

॥ कोणाच्या नच कोणिही पटुपरी नष्टा दशा पावती ॥ ९ ॥

(पडद्यांत)

(कोपयुक्त) हारे नीच पुरुषांनो, मी साक्षात् कलिप्रिय आज बहुतकालपर्यंत या आर्यावर्तांत संचार करीत असतां माझ्यासमक्ष ऐक्यभंगचा दुष्परिणाम वर्णन करितां काय? थांबा मूढांनो, एका क्षणांत तुह्यां उभयतांकडून तुमचाच नाश करवून टाकतो !

सूत्र०—[घाबरून] अरेरे, मित्रा नटा घात झाला! असें जर असेल तर क्षणमात्रही येथें रहाणें उपयोगी नाही. खचित हा आपणा उभयतांत विपट पाडून आपल्या प्रस्तुत प्रसंगांत मोठेंच विघ्न आणिल, तर आपण गुपचुप निघून जाऊं. (थोडें चालून व पाहून) अरे, हा तर इकडूनच येत आहे; तर चल दुसरीकडून.

(असें झणून गडबडीनें निघून जातात.)

[ही कथेची प्रस्तावना झाली.]

[तदनंतर कोपानें ज्याचे नेत्र आरक्त झाले आहेत असा कलिप्रिय येतो]

कलिप्रिय—(कोपानें) हारे नीच पुरुषांनो, मी मूर्तिमंत कलिप्रिय या आर्यावर्तांत संचार करीत असतां तुह्या निर्भयपणें ऐक्यभंगाच्या दुष्परिणामाबद्दल जनांस बोध करितां काय? तर तुह्या कालवश झालां झणून समजा; कांकीं, माझा प्रताप मोठा उग्र आहे! तो कसा झणाल तर, श्वेतद्वीपवासी युवराज श्वेतकेतु जो माझा सखा, त्याचें कल्याण करावें झणून मीं या आर्यावर्तांत अवतार धारण केला. येथील तापसशिरोमणि, जो कुलपति कण्वमहर्षि त्याची कन्या जी आर्य वसुंधरा हिच्या

सौंदर्य आणि संपत्तीच्या अतिशयानें नानाद्रोषांतराच्या राजकुमारांचेठायीं हिच्या प्राप्तीविषयीं लोभ उत्पन्न झाला, त्याचप्रमाणें आमच्या महाराजांसही झाला; ह्यागून मी महत्प्रयासानें तिच्या पालकांमध्ये महत्वाकांक्षा आणि आपस्वार्थबुद्धि यांच्या सहाय्यानें दुर्धर असा कलह लावून दिला. येथील राजकार्यधुरंधर अशा पुरुषांस माझी मैत्रीण जो संगीता हिच्याकडून इतकें वश करून टाकविलें आहे कीं, आम्ही आर्य वसुंधरेस आतां दिवसां जरी घेऊन गेलों तरी आम्हांस कोणी हटकणारही नाही! (अहंपणानें) तर आतां मी माझ्या मित्राला हीच योग्य संधि आहे ह्यागून कळवितोंच पहा. आणि मग करा सावकाश एकी करण्याचा बोध! (संशययुक्त होऊन) पण येथें एक मोठीच अडचण उत्पन्न होते! मीं असें ऐकिलें आहे कीं, आलीकडे माझ्या मित्राच्याठायीं या आर्य वसुंधरेविषयींची भोगेच्छा असावी तशी दृढ राहिली नाही; आणि यामुळेच तो आपल्या परिवारकांजत्रळ नेहमीं असें ह्यागत असतो कीं, जरकरतां हिच्या पालकांची एकी होऊन ते तिचा योग्य पुरुषाकडून पाणिग्रह करवितील तर मी तीजविषयींचा लोभ क्षणमात्रही अंतःकरणांत ठेवणार नाहीं. ह्या महाराजांच्या पवित्रबुद्धिमुळे मी जें अचरण करित आहे तें त्यांस आवडत नाहीं. तर आतां आपण असें करावें कीं, येथील लोकांतून धर्मप्रभृति जां जीं ह्यागून एकी होण्यास बलवत्तर कारणें आहेत त्या सर्वांचा इतका जहास करवावा कीं जेजेंकरून पितापुत्र, स्त्रीपुरुष याही द्वंदांतून कोणाचे जरी आम्ही केश पिरगाळिले तरी सुद्धां एकापासून एकास उपयोग होऊं नये! ह्यागजे आर्य वसुंधरेच्या मनांत जो गोष्ट आज करावीशी वाटत नाहीं, ती करावीशी वाटून आपोआपच ती आपल्या सकल संपत्तीचे उपायन घेऊन आमच्या महाराजांची सेवा करूं लागेल, मात्र इतकी गोष्ट होईपर्यंत महाराजांनीं मला परत बोलावून घेऊं नये. (हर्षानें) इतका कार्यभाग झाला तर तो माझा बहुमान केल्याचाचून कधींच रक्षणाणार नाहीं. (गर्वानें हिकडे तिकडे हिंडून) अरे समोरच्या जीर्णमंदिरांतून ही वसंतऋतूंतल्या कोकिलेसारखी कोण बरें बोलते!

(कान देतो)

(पड्यांत.)

सङ्घरा.

॥ भर्तावापुत्र काणी असल जरि तरी दाखवा हीस एक ॥

॥ ज्यातें पाहोनि जैसं पळति रिपु भयें व्यालवालास भेक ॥

॥ त्यातें या मत्सखोचें अखिल सुख करें अपुनी मो स्वदेशा ॥

॥ जाणारी मात्र तेंगें रिपुगण अपुला पाठवावा विदेशा ॥ १०॥

कालि०—(कोपानें) हं हं, समजलों ! हो महा खोलबुद्धीची आर्य वसुंधरेची प्रियसखि सुसंगता आपल्या सखीला घेऊन तिच्या योग्य पति शोधित आहे! असो, काय चिंता नाही, तूं माझी हाडवैरीण आहेस. या मूढेनें प्रांतोप्रांतीं आपले दूत पाठवून माझा पिच्छा पुरविला आहे. पुण्यक्षेत्रांतून तर हिनें माझा वास नाहींसारखाच, केला आहे. पण कांहीं चिंता करूं नको! हा नांवाचा कालिप्रिय आहे बरें, ध्यानांत ठेव!! असो; आतां येथें उभे राहणें ठोक नाहीं, माझी प्रिया जी महाराजांची दासो संगीता, हिला यांचा काय एकांत होतो तो ऐकून घेण्याला तिकडे पाठवून देतो. (असें हणून निघून जातो)

(हा विष्कंभक झाला)

(इतक्यांत यथानिर्दिष्टस्थलीं आर्य वसुंधरा सुसंगतेसह प्रवेश करिते)

सुसं०—(भर्तावा पुत्र—इत्यादि पुरोक्त श्लोक झगते.)

वसुं०—(शोकोद्विगानें) अई सुसंगते,

साकी.

॥ दैवचि माझ फिरलें बाई व्यर्थ कशाला भ्रमसी ॥

॥ अजवर किति तूं क्रमोनि आलिस देश अणिकही क्रमसी ॥

॥ मजला निजदेशां ॥ न मिळे पति तो गुणराशी ॥११॥

सुसं०—(दुःखानें) प्रियसखि, काय हें तुझें अज्ञान ! आणखी तुला मी असें विचारतें कीं, जर हें तूं असें दुःखाचें भविष्य जाणतेस तर तुला सुखाचें कां न जाणतां यावें ?

वसुं०—तें कसें बरें येईल, मी काय, भविष्यवादी आहे ? अगे जे धूर्त असतात ते दृश्यस्थितोत्पन्न तर्कानें पुढील गोष्टींचें भविष्य सांगतात, हें नाहीं कां तुला ठावूक ? आणखी तुला सांगतें कीं,

शार्दूल विक्रीडित.

॥ कृष्णाच्या निर्धर्तो समस्त ललना घेवोनि ये तत्सखा ॥

॥ मार्गी स्तेन रणो कळे मग त्या निर्वीर्य मी मद्धनू ॥

॥ गेले घेउनि चोरटे कितिक त्या देवादिदेवस्त्रिया ॥

॥ हें येतें नयनांपुढें तशि दशा आलीहि मत्पालका ॥ १२ ॥

सुसं०—सखि वसुंधरे, तें मी अमान्य करित नाही; पणः—

शिखरिणी.

॥ प्रयत्नें अश्यांचीं ऋडिण परो सालेंहि निघती ॥

॥ करो क्रीडा कांतेसह गजहि आकाश पटलीं ॥

॥ प्रयत्नें सूर्याचें मधुप अर्धें तेज गिलितो ॥

॥ कशी त्वत्कार्यी मो मग न यश पावेन सुमती ॥ १३ ॥

तर आतां तुला मी एकच सांगतें कां, तूं खेदाचा त्याग कर. (मोठ्यानें) आणि मो अविश्रांत प्रयत्नकरून ज्या एकत्वभंगापासून तुला असे दुःसह कष्ट भोगावे लागतात, तें आपल्या संपूर्ण प्रजाजनांमध्ये उत्पन्न करीन, आणखी ज्या मार्गानें तुझी संपत्ती परदेशास जाते त्यांचीं द्वारे बंद करीन.

वसुं०—(भीतीनें) अगे, हळू बोल ! त्याच्या गुप्त दासी नेहमीं माझे भोंवतीं हिंडत असतात !!

सुसं०—(खेद्युक्त संतापानें) काय गे करूं, हे शब्द मीं कानानें ऐकावेत काय ? पण दुसऱ्याला काय बोल लावूं ! युवराज श्वेतकेतूचें अंतःकरण तुजविषयांतर पवित्र आहे हें मी पकें जाणतें. परंतु हा उदरभरी जो तुझा परिजन, त्याचें गुप्त दासत्व करीत आहे, आणखी ज्यावर तुझी सत्ता, जो तुझें संरक्षण करण्यास तत्पर असा जो संपूर्ण विदुषवर्ग तो तर निर्लज्ज होऊन सर्वतोपरी त्याचेंच अनुकरण व हित करीत आहे ! काय करावें, हें भूसें कांहीं लक्षांत आलें कां, देहाचे तुकडे तुकडे करून घ्यावेसें वाटतें.

वसुं०—छी छी, प्रियसखी सुसंगते, हा दोष तूं त्यावर देऊं नको. अगे विचार कर कीं, गाईच्या मागे लागून व्याघ्र घरांत शिरला, मग आंतील मनुष्यानें प्राणरक्षणाकरितां नको कां कोणास शरण

वारायला ? तसाच हाही माझे सौंदर्याला भुलून येथे आला ! पुन्हा
हा ह्मणजे सामान्य वोर आहे असें समजूं नको; कारण,
शिखरिणी.

॥ प्रचंडें दोर्दंडें निज अरि हरो; हा नरहरो ॥

॥ जणूं एकल्यें कीं अजिं अवतरे हा नरहरो ॥

॥ प्रसंगें निःसंगा छत्रुनि करि नंगा महेजसा ॥

॥ विहंगाचावेगी छळि सकल अंगा खरुजसा ॥ १४ ॥

आणि मग सांग बरें कीं, असल्या वीरांचा जाच सहन करून
कोण बरें परक्यांचें संरक्षण करणार ? तेव्हां ज्यानें त्यानें स्वसंरक्ष-
णाचा मार्ग धरला ह्यांत त्यांचा काय दोष ?

सुसं०—प्रियसखि वसुंधरे, अगे केवढें हें तुझें अज्ञान ! यांत त्याचा
दोष नाही ह्मणतेस ? ऐक तर,

आर्या.

॥ देवोनि रक्षिती निज, कीर्तिधना प्रगट कीर्तिला काय ॥

॥ छळितां सीता द्रौपदि—मति अनुसरली कुनीतिला काय ॥

आणखी

साकी.

॥ निरयगती ते बरी परीगे परवशता बहु खोटी ॥

आणि ह्मणूनच

॥ मानधनानें मानहि द्यावी दृष्टि न द्यावी पोटी ॥ १६ ॥

तर सांग कीं, तुला परक्याच्या हातीं देतांना एक तरी कोणी साह-
स कर्मकरून जिवावर उदार झाला होता काय ? कोणाच्या गांवीं
देखील ही गोष्ट आली नाही ! असो; आतां तुला सांगतें असें कर
त्याची जी नवीन दासी तुला वश करण्याकरितां येत असते
तिच्या बोलण्यावर कदापि विश्वास ठेवूं नको. कांकीं, जरी ती :—

इंद्रवज्रा.

॥ दाविते मन बहूत रसाळें ॥ आंगिंचीं न टिकती परि सालें ॥

॥ हो पयोर्वदन आंत विषाची ॥ घागरी समज निश्चित साची ॥
हिच्या कपटोपणाची तुला एक खूग सांगतें. मी तुझी हितकरणार
आहे, असें तुला दाखविण्याकरितां हिनेंही आपल्य नांवामा-
कसें तुजसारखेंच उपपद लावून घेतलें ! अगे, ही मोठी अकरू-

आहे. ही साहस करण्यास कदापि भिणारी नाही वरें ! हिने आपल्या सौंदर्याने कशी मृगवत् सर्वांची अवस्था करून टाकिली आहे, ती तूं पाहात आहेस ना ? असो; तर जेव्हां जेव्हां झणून ती तुला बोध करूं लागेल, तेव्हां तेव्हां तूं स्पष्टपणे तो पति मला मुळींच नको झणून सांगत जा.

वसुं०—(घाबरून) छी छी, सुसंगते, येवढें मला धैर्य कधींच येणार नाही ! त्यांतून एखादे प्रसंगी धैर्य धरून त्याशींच बोलिन; पण हिची टकविद्या मी पक्की जाणते. एकवेळ तो मजवर रागावणार नाही, पण ही असें करणारी आहे कीं,

दिंडी.

॥ नको मजला तो नाथ अशी वाणी ॥

॥ हृदयिं लाविलचि त्यास असीवाणि ॥

वरें त्या विषयीं जर झणशील तर,

॥ सागराचें जो आटवितां पाणी ॥

॥ दैव माझे त्या कुटुनि दया आणी ॥ १८ ॥

अगोदर त्याच्या उग्रदर्शनामुळे माझी अशी अवस्था झालीः—

वसंततिलका.

॥ अत्यंत चंड भुजेंदंड तया नराचे ॥ स्वप्नांत मी निरखितें निशिं नित्यसाचे ॥

आणि ह्यामुळेच

॥ व्याघ्रावा गंहनिं ऐकुनि धेनुवाणी ॥ देते मला गति तुझी जरि हे सुवाणी ॥

वसुं०—असें झालें काय ? असो, नुकतेच तुझे वैभव परक्या देशांत घालविण्यास प्रवृत्त झालेल्या हीनांच्या नाशाविषयीं उद्युक्त झालेला पुरुषवर्ग, मत्सरबुद्धीनें, निष्कारण अन्याय करीत आहे, असें युवराज श्वेतकेतूस समजल्यामुळे त्यानें येवढी उग्रता धारण केली, इतकेंच काय तें ! येव्ही त्याचें रूप येवढें उग्र नाही. आणखी दर्शनीयवस्तूच्या सौंदर्यानें तिजविषयीं अभिलाष उत्पन्न होणें हा मनुष्याचा सार्हाजक धर्मच आहे ! परंतु विचारी पुरुष, सुलभदुर्लभतेचा विचार केल्यावांचून सहसा मनोवृत्तीचा भंग होऊं देत नसतात, हें तूं पूर्ण लक्षांत ठेव. असो; चल आपण क्षणमात्र ह्या उपदनांत कर्मणूक करूं.

वसुं०—चलवाई, कोणीकडून तरी दिवस लोटले पाहिजेत खरे!
(मंदिराचे दार उघडतात. तोंच संगीता दृष्टीस पडते. तिला पा-
हून दोषी डचकतात)

सुसं०—सखि संगीते ये. अगे पण तूं केव्हां आलीस? ये अशी.

संगी०—(कोपानें) पुरे पुरे पुष्कळ केला गौरव! (पुढें येऊन) अ-
गे वसुंधरे, तुझी बाई लोकांनां दोष देणोन्या आहांत! तुझांला
फुरमत मिळाली कीं पुरें !! अगे तुला कर्मत नाहीं ह्मणून एखा-
देवेळेस तूं आपल्या मैत्रिणींजा येथे आणीत जा; येवढें सांगितलें
तर तूं आपली रोज रोज हिच्याशीं बोलत असतेस ! असा एकां-
त तरी तुमचा काय आहे? थांब आतां उद्यां महाराजाकडून सर्व-
च बंदोबस्त करवितें. (वळून) सुसंगले, बाई तुलाही कांहीं ला-
ज न वाटावी काय गे ! आपली उठ पळ चालली हिकडे ! मग
येवढा जर तुझांला विरह सहन होत नव्हता तर तरवार गाजवा-
यची होती? असो पाहतां येईल. (एकीकडे जाऊन फुटफुटते)

सुसं०—(खेदानें) हर हर ! परमात्मा,

साकी.

॥ नखरदनांनींहीनसिंहिणी शुनिच्या उपहासातें ॥

॥ सहन करीते मोही तैशी तोडी जरी मांसातें ॥

॥ हर हर काय गती ॥ आलो देवा मजवरती ॥ २० ॥

असो मर्जा देवाजीची ! (संगीतेस) बाई अमळ शांत व्हा. ब-
सा येथें आणि येवढें एका एकदां. (संतापकोपानें)

शिखरिणी.

॥ पराच्या संगानें सखि परशि झालीस कशि मे ॥

॥ फुलें घेतो केवीं नडहि परि तीं मृग्दुण कदा ॥

॥ क्षणें कैशी होशी वद परिचयें शुन्यहृदया ॥

॥ जसें पक्षी होती विफल तरुनामा विसरते ॥ २१ ॥

संगीता—होय होय बाई, होय बरें, मीं परकीच खरी! कशी आण-
खी बोलतेस ती पहा. पण हें तुला टावूक आहे कां?

रथोद्धता.

॥ अर्थ दास नसतो मनुजांचा ॥ अर्थदोस मनुज क्रम साचा ॥

॥ कां न जाळिल तदन्न मनाला ॥ भाव ठाव नयवान जनांला ॥ २१ ॥

तेव्हां बघई अशा स्थितींत चाकरी न्यायानेंच केली पाहिजे. पूर्व-जन्मीं काय पातकाचरण केलें तर ह्या जन्मीं परसेवा करणें कपाळीं आलें! आणि आणखीही अनाचार करून धन्याचा नाश करवूं काय?

सुसंग—सखि काय करूं, तूं पडलोस राजाश्रित, ह्मणून तुझी ज्या रीतीनें कानडवाडणी करावयाला पाहिजे, तशी करण्यास मी अशक्य आहे! तरी मी तुला येवढें तर सांगतेंच कीं,

दुतविलंबित.

॥ कमलिनी फुलुनी रवि तोषवी ॥ स्वअलिनो मधु देउनि पोषवी ॥

॥ तशि न तूं करिशी सखि चाकरी ॥ करि तुला पुरतो वश भाकरी ॥

संगीता—बायांनीं, पुरे करा हें तुमचें शास्त्र, कारण आतां बालिवधाचा काल उरला नाही! आतां जें काय आहे तें सर्व नियमांत आहे. ज्यांनीं त्यांनीं आपला योग्य रस्ता धरला. असो; सुसंगते, मी कांहीं पैशावर दृष्टी देणारी नव्हे; परंतु मी महाराजांचा एकनिष्ठपणें सेवा करणारी दासी आहे. जेणकरून त्यांचें अनहित होईल असें मला वाटेल, त्याचइतक्यां त्यांस सावध करणें हें माझे काम आहे; आणि ह्मणूनच उद्यांपासून तुझांतून कोणांलाही हिच्याशीं एकांत करावयास सांपडेल असें वाटत नाही, तर तूं हिला चार सुविचाराच्या गोष्टी सांगून आपल्या नांवाला महत्पदाची प्राप्ति करून घे. पहा, ईशसत्तेनें सांप्रत ज्यानें आपला विजयध्वज मेरूच्या शिखरावर लाविला आहे, असा जो महानुभाव श्वेतकेतु तो ह्या तुमच्या वसुंधरेची सुंदरता ऐकल्यापासून इतका कांहीं वेडा होऊन गेला आहे कीं, तो येवढा मोठा बलाढ्य असतांही, पिशाचघोनी पावलेल्या मदनानेही त्याला बंदोशाळेंत टाकिलें! त्या दिवसापासून मी ह्यांचें मुखांतून येवढोंच मात्र अक्षरें ऐकतें कीं,

भुजंगप्रायत.

गवाक्षीं मृगाक्षी निरोक्षुनि माला ॥ करी वेध वक्षीं सुलक्षें कटाक्षें ॥
तधांपासुनी वासुनी तोंड आहे ॥ निशीं मन्मथाचाहि सोशीत जाच ॥

आणि अशा रोतीनें—

वसंततिलका.

॥ सौधांतरीं वधुनि तो अति दीनवाणो ॥

॥ शोकें हिच्या करितसे निज कायहाणो ॥

॥ नाहीच उग्र असुन भुवनैकवीर ॥

॥ गेला विरुनि मनिंचा स्वमनांच धीर ॥ २५ ॥

सुसं०—(संतापानें) संगीते, आवर आवर आपली जिभली आवर जसा सांप्रत वालिवधाचा काल नाही, तसाच अशा तुझांसारख्या कुलकलंकिणींच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवण्याचाही नाही.

वसुं०—(घाबरून) प्रियसखि, अगे हें काय? अगे उगी बैस गडे. (तिच्या तोंडावर हात ठेवते)

सुसं०—(हान झिडकारून) उगी बैस पोरी. ज्या असल्या दासोपणानेंच थोरपणाचा आणि शहाणपणाचा तोरा मिरविणाऱ्या कुलांगारा, त्यांच्या भुंकण्याला कोण भिणार?

संगीता—(मनाशां) ही वेळ आपण संताप करण्याची नाही, तर आतां शांतपणानेंच काय होईल तें पहावें. (उघड) प्रियसखि सुसंगते! अगे येवढी रागावलीस कां? तुला मी खरोखर सांगतें कीं, मी तुझ्याबाहेर नाही बरें; परंतु मला तें व्यक्तरीतीनें तुझांस दाखवितां येत नाही, इतकेंच!

वसुं०—सत्य आहे, सुसंगते, यावद्दल मो साक्ष देतें.

सुसं०—वेडी गे तूं वेडी आहेस, ह्या अशा भोळेपणानेंच तूं एखादे दिवशीं आपला नाश करून घेशाल !

संगीता०—बाई वसुंधरे, सध्यां हिच्या मस्तकांतोल मगज अमळ तापला आहे, त्यावर चंदनाचा रस लावून तिला अमळ पडूंदे.

सुसं०—संगीते, तूंच थोडा आपल्या घशांत ओतून घे.

वसुं०—सखि सुसंगते तुला हिच्या बालण्याचा कांहींच कां विश्वास माझं नये ?

सुसं०—एक तुला सांगतें:—

आर्या.

॥ कोशस्थ असिलताशी यवुद्धी शोभते वरो मात्र ॥

॥ मग विश्वासपद कशी सांगि सखी कांपणार जे गात्र ॥ २६ ॥

असो; अगे संगीते, तुला मी निक्षून सांगतें कीं, जोंपर्यंत हें तु-
मचें बकध्यान आझांस उमजलें नव्हतें, तोंपर्यंतच काय तें आमचें
अनहित झालें ! परंतु आतां या तुमच्या बोंबड्या बोलण्याला फ-
सून तुमच्या अंकित आझी होऊं असें मुळींच समजूं नका. तुम-
चा संभावितपणा आझांस पुरता कळला आहे! मी तुला ओळखते.

भुजंगप्रघात.

॥अगे मानभावी कृती मानभावी, तुझी जें वदाया वदे ते पुरेना ॥

॥निजाधारवृक्षास कांपावयास, तुझां भोति कैची निसंगा स्त्रियांना॥२७॥

संगीता—(आपल्याशीं) ही आपल्या कार्याचा खरोखर नाश
करून टाकणारी आहे ! (कोपानें उघड) अगे सुसंगते, तूं मा-
झी आज पुष्कळ निर्भर्त्सना केलीस, त्यामुळें मला अत्यंत संताप
प्राप्त झाला आहे, तर तूं आतां येथून निमूटपणें चालती हो; नाहीं
तर माझ्या हातून तुझें कांहीं तरी अनिष्ट झालेंच समज.

सुसं०—अगे जा, व्यर्थ कां तोंडाची वाफ दवडतेस? सांगतें हें ऐकः-

शार्दूल विक्रीडित.

॥ जोंपर्यंत नभीं रवि प्रतपते चंद्रां वसे शीतता ॥

॥ जों नेषे जलही विषत्व सहसा, व्याघ्रा न धेनु वधो ॥

॥ जों नाहीं गज बांधिला दृढ असा लूतारसें दांडगा ॥

॥ तों होणें मैदनिष्ट गे तव करे नाहींच निर्धार हा ॥ २८ ॥

असो, प्रियसखि वसुंधरे, मी केवळ हिच्या दवकावणीच्या बोल-
ण्याला भिणारी आहे असें तूं समजूं नको; परंतु ह्या दुष्टेचीं दुर्व-
चनें मला अधिक संताप उत्पन्न करितात झणून मी जातें. (जाऊं-
लागते)

संगीता—सुसंगते, जातेस तर जा; पण मी झणतें याचा पुरता
विचार कर वरें!

शार्दूल विक्रीडित.

॥ इंद्राची तरवार वारिदसखी जो अंगुलीं नाचवो ॥

॥ विद्ययाद्रीसम शैल फोडुनि तळीं स्वच्छोदका सांचवी ॥

१ तापत आहे. २ कोन्याच्या सुतानें. ३ माझे वाईट ४ वाज,

॥ न त्याज्या परि लात्रिली उदधिता वेलाहि सोष्टावया ॥

॥ तो लात्रील न कां स्वदुर्लखितही ब्रह्मधरास खोडावया ॥ २९ ॥
आगली

अनुष्टुप्.

॥ आसवे वासेवालाही ॥ आस देवोनि लासवी ॥

॥ नासवीशील त्या कैशी ॥ नासवीताहि ईश्वरः ॥ ३० ॥

सुसं०—सूटे, अगे ज्ञाच्या त्रिवावर तूं येवढी उड्या मारितेस त्या-
चें तुला पुरतें हृदयही समजलें नाहीं. अगे, तो तुझाला केवळ भा-
करीपुरत्या कुट्ट्या झगून समजतो बरें! असो; आतां मी तुजशी
अधिक प्रसंग करीतच नाहीं. जातें मी; (वळून) सखि वसुंधरे
सांगतें यानें तात्वर्ष चांगलें लक्षांत ठेव बरें.

आर्या.

॥ द्यावा प्राण व्यसनीं; कीं मन ये लाववा न लागावें ॥

॥ गात्रोन लागतें बुध; त्वत्पतिला राषका नला गावें ॥ ३१ ॥

(असे झगून निघून जाते)

संगीता—(आपल्याशीं) गेली एकदांचो पीडा ! आमच्या महा-
सनांची जो सांपत पत्रिच घृत्ती झाली आहे तिच्यापुढें कांहीं उ-
पाय चालत नाहीं! नाहीं तर या आर्य वसुंधरेचें नखदेखील को-
णाच्या दृष्टीत पडूं दिलें नसतें. असो; (उघड) वाई वसुंधरे, पा-
हिल्यासना ह्या तुझ्या सख्या ! हिनें माझी विटवना केली ती तूं
पाहिलीच आहेस. आतां महाराजापशीं प्रसंगां खोटें मात्र बोलूं नको
वसुं०—मी तरी काय करूं ! तुला मी चारवार सांगत असतें कीं,
तुला जर असे कांहीं बोलावयाचें असलें तर कोणादेखतां बोलूं न-
को. त्यांना अशा मोठी कधीही रुचणार नाहींत, कारण महारा-
जांनीं त्यांचे सर्व अधिकार हिसकून घेतले हें फारच वाईट केलें !

संगीता—वाई, अगे काय हें ! तूंही अशी निर्भीड झालीस कां ?
वेडे, त्यांनीं हा जो कुरपणा प्रगट केला ह्याचें सर्व कारण तूंच आ-
हेस, त्यांना जर वश झालीस तर तुझ्या सख्यांना अधिकार-
सची कधी तरी वाण पडेल काय ?

वसुंधा—खरेंच मे वाई, मग कशाची वाण ! कारण त्यांना अधिकार घेऊन मग काय करायचें ! आणि लपूनच मो वश होत नाही समजलीस. (आपल्याशी) काय हा लोकांचा निर्लज्जपणा ! [आकाशाकडे पाहून] विश्वंभरा माझ्या डलकांचा नाश करणार, कोणीच नाही काय रे ?

संगीता—(निचा भाव न उमजून) वाई, अगे सांग सांग, कोण दुष्ट तुझा ढळ करितो त्याचें नांव सांग ? आणि काळजीपासून हो निर्मुक्त !

आर्या.

॥ आसव मांसप्रिय जो वास्तव पुण्यद भसा न ज्या सर्व ही ॥

॥ साक्षीत अंतकाची क्षेम कसया यदर्थ यास वही ॥ ३२ ॥

आयली

॥ हा पुण्यशोक नृपति पति ऐशी वैखसे स्वयें वदसी ॥

॥ वैखरिणी मग तुझा डळक न कां कांणार गे तदेंसी ॥ ३३ ॥

वसुंधा—(कोपानें) मूढे अपवित्रे, तुझी जिव्हा सहस्रधा होवो ! अने, असली अमंगल भाषणें बोलण्यास तुला लज्जा नाही वाटत काय ? जा येथून आपलें काळें कर, क्षणमात्रही माझे समोर राहूं नको ! दुष्टे, तुझ्याशीं जाहि महत्तरेचा कांहीं न कां अभिमान नसावा !

संगीता—अने, तूं कितीही बोललीस तरी मो त्याचा राग धरणा-
ता नव्हे. कांकीं, तसें झालें असतां तुला आमचा नाश करणें मो-
ठेंतें कठीण नाही ! नुसता महाराजांचा स्मितमुखानें एकवार गौरव
केला कीं पुरे !

वसुंधा—(आपल्याशीं) काय वाई हिचा हा लोचट स्वभाव तरी !
(उघट) वाई संगीते, त्या तुझ्या महाराजांचीही मला गरज नाही,
आणि तुझ्या कोपालाही मी भीक घालीत नाही, तर चालती हो
कशी ! !

संगीता—(मनाशीं) त्या दुष्ट सुसंगतेनें हिता पुरतें शहाणें के-
लें ! (उघट) वाई काय हा तुझा कोप ? अगे विचार कर कीं,

१ पुण्यदेवारा. २ यज्ञ. ३ शशादी. ४ उत्तम आहे वर्णन जिरें. ५ त्याची

॥ र त्वाज्या परि लाबिली उदधिला वेलाहि सोडावया ॥

॥ तो लाबिल न कां स्वदर्लिखितही जम्ह्यास खोडावया ॥ २९ ॥

आगली

अनुष्णुए.

॥ आसवे वासेवालाही ॥ आस देवोनि लासवी ॥

॥ नासवीशील त्या कैशी ॥ वासवीताहि ईश्वरः ॥ ३० ॥

असुं०—मूढे, अगे उत्राच्या जिवावर तूं येवरो उड्या मारितेस त्या-
चे तुला पुरते हृदयही समजले नाही. अगे, तो तुझाला केवळ भा-
करीपुरत्या कुट्या अगून समजतो बरे! असो; आतां मो तुजशी
अधिक प्रसंग करीतच नाही. जातें मो; (वळून) सखि वसुंधरे
सांगतें यांचे तात्वर्ष चांगले लक्षांत ठेव बरे.

आर्या.

॥ याच प्राण व्यसनी; कीं मन ये लाववा न लागवें ॥

॥ नात्रोन लागते बुध; त्वत्पतिला राधवा नला गावें ॥ ३१ ॥

(असे अगून निघून जाते)

संगीता—(आपल्याशीं) गेली एकदांची पीडा ! आमच्या महा-
सजांची जो सांगत पत्रिच वृत्ती झाली आहे तिच्यापुढे काहीं उ-
पाय चालत नाही! नाही तर या आर्य वसुंधरेचे नखदेखील को-
णाच्या दृष्टीत पडू दिले नसतें. असो; (उघड) बाई वसुंधरे, पा-
हिल्यासना ह्या तुझ्या सख्या ! हिनें माझी चिटंबना केली ती तूं
पाहिलोच आहेस. आतां महाराजापाशीं प्रसंगां खोटे मात्र बोलूं नको

असुं०—मी तरी काय करूं ! तुला मो चारवार सांगत असते कीं,
तुला जर असे कांहीं बोलावयाचे असले तर कोणादेखतां बोलूं न-
को. त्यांना अशा गोष्टी कधीही स्तगार नाहीत, कारण महारा-
जांनीं त्यांचे सर्व अधिकार हिसकून घेतले हें फारच वाईट केलें !

संगीता—बाई, अगे काय हें ! तुंही अशी निर्भाड झालीस कां ?
वेडे, त्यांना हा जो कुरपणा प्रगट केला ह्याचें सर्व कारण तूच आ-
हेस, त्यांना जर वश झालीस तर तुझ्या सख्यांना अधिका-
राची कधी तरी बाग पडेल काय ?

वसुं०—खरेंच मे वाई, मग कशाची वाग ! कारण त्यांना अधिकार
 वेळून मग काय करायचें ! आणि लणूनच मो वश होत नाही
 समजलीस. (आपल्याशी) काय हा लोकांचा निर्लज्जपणा ! [आ-
 काशकडे पाहून] विश्वंभरा माझ्या डलकांचा नाश करणार,
 कोणीच नाही काय रे ?

संगीता—(निचा भाव न उमजून) वाई, अगे सांग सांग, कोण दुष्ट
 तुझा डल करितो त्याचें नांव सांग ? आणि काळजीपास्तून हो निर्मुक्त !

आर्या.

॥ आसव मांसप्रिय जो वास्तव पुण्यद असा न ज्या सर्व ही ॥

॥ साक्षीत अंतकाची क्षेम करया यदर्थ यास वही ॥ ३२ ॥

आपली

॥ हा पुण्यशोक नृपति पति ऐशी वैखरी स्वयें वदसी ॥

॥ वैद्यार्थीनी मग तुझा डलक न कां कांणार मे तदेंसी ॥ ३३ ॥

वसुं०—(कोपानें) मूढे अपवित्रे, तुझी जिव्हा सहस्रधा होवो ! अ-
 ने, असली अमंगल भाषणें बोलण्यास तुला लज्जा नाही वाटत
 काय ? जा येथून आपलें काळें कर, क्षणमात्रही माझे समोर राहूं-
 नको ! दुष्टे, तुझे शरीर जातिमहत्तरेचा काहीं न कां अभिमान नसावा !

संगीता—अने, तूं कितीही बोललीस तरी मो त्याचा राग धरणा-
 रा नव्हे. कांकीं, तसें झालें असतां तुला आमचा नाश करणें मो-
 टें कठीण नाही ! नुसता महाराजांचा स्मितमुखानें एकवार गौरव
 केला कीं पुरे !

वसुं०—(आपल्याशी) काय वाई हिचा हा लोचट स्वभाव तरी !
 (उषट) वाई संगीते, त्या तुझ्या महाराजांचीही मला गरज नाही,
 आणि तुझ्या कोपासाठीं मी भीक घालीत नाही, तर चालती हो
 कशी ! !

संगीता—(मनाशी) त्या दुष्ट सुसंगतेनें हिचा पुरतें शहाणें के-
 लें ! (उषट) वाई काय हा तुझा कोप ? अगे विचार कर कीं,

१ पुण्येपारा. २ यज्ञ. ३ शासार्थी. ४ उत्तम आहे वर्णनें जिवें. ५ त्याची

इंद्रवज्रा.

॥ दैव जो फिरविता नृपनाथ ॥ काय त्यास हणसो सखि लात ॥

॥ मन्मर्थप्रतिनिधीच पुन्हा तो ॥ हेयं गे न तुजला पति हा तो ॥

वसुं०—तुला एकवार सांगितलें, आतां कां व्यर्थ त्रासवितेस ?

संगीता—बाई, अगे अत्याग्रह सोड बरें ? तूं विचार कर कीं, जे कोणी तुझे, क्षणांत आकाशपाताल एक करून टाकणारे माहात्मे वीर, ज्यांचे पराक्रम श्रवण करीत असतां शत्रूंचीं अंगें भयरोमांचित होत, त्यांस यानें आपल्या बाहुबलें करून कसें एकाएकीं शून्य करून सोडलें ! इतकाच केवळ त्याचा पराक्रम झाला असें नाहीं; तर

वसंततिलका.

॥ वरुण पवन वन्ही घातले बंदिशाळे ॥

॥ मथुनि दशदिशांचें शौर्य अंगें विशालें ॥

॥ हरुनि त तवनेही रावणें जानकीशी ॥

॥ नैतहि तवपदों त्या कां न गे तोषवीशी ॥ ३५ ॥

पुन्हा तो केवळ पराक्रमीच आहे असेंही तूं समजूं नको.

इंद्रवज्रा.

॥ विद्वान्युवा धार्मिक सत्यवक्ता, देवांगनारंजनमंदिरासा ॥

॥ हा नोवरा घे मनिं मुख्य हाव, जात्रो त्रिलोकीं तव पुण्य नांव ॥ ३६ ॥

वसुं०—(आपल्याशीं) काय करूं, ह्या अकुलीनेशीं संभाषणही करूं नये ! असो; (उषड) सखि, (त्रासानें) जी, जी, तुला ' सखि हा शब्दही योग्य नाहीं ! गे संगीते, ऐक तुला सांगतें. निर्लज्जे,

वसंततिलका.

॥ माणिक्यमौक्तिकमयीं कनकाख्य पात्रों ॥

॥ ताजा बहू गुण करीहि सुगंधयुक्त ॥

॥ आहे सुरारस परी परिपूर्ण बाई ॥

॥ कैशी सुजात सति घेइल जी कुलीना ॥ ३७ ॥

हे तर असोच; पण,

अनुष्टुप.

॥ राजहंसोपभोगवें ॥ मानसाख्य सरोवर ॥

॥ नीच काकास कैसे तें ॥ देईल रस आपुला ॥ ३८ ॥

संगी०—(अत्यंत कोपानें) दुष्टे कुतघ्ने, महाराजांची माझ्या समक्ष अशी निंदा करितेस काय ! काळजी करूं नको. ही संगीता महाराजांची विटंबना कधीही सहन करणार नाही, ध्यानांत ठेव. तुझ्यात्रायां पुन्हा आपला पडिला काळ येईल असा अज्ञान भरवसा आहे काय ? हा काळपात्रेता महाराजांनीही तुझ्या दुष्टवचनांची उपेक्षा केली होती; कांकीं, अगोदरच आप्तवर्गाच्या वियोगानें तू शोकाकुल आहेस आणि अशा वेळीं तुझ्यावर आयह केला असतां निर्लज्जपणा अंगीं येतो. असो; तूं तर महाराजांच्या प्रसादाला मुळींच पात्र नाहीस. आतां इतकेंच करावयाचें कीं, जो तूं आपणास श्रेष्ठ झणून झणवित्येस, तो श्रेष्ठपणा मात्र व्यर्थ करून तुझा नाशच करून टाकितें. जातेंच आतां मी. पहा आतां काय काय चमत्कार होतील ते! आणि जर कोणी तुझा सहाय्यकर्ता असेल तर त्यास पुढें होण्यास सांग, स्वस्थ बसूं नको. ही संगीता आपलें वचन कधींच व्यर्थ करणारी नाही. (निघून जाते)

वसु०—हाय हाय, कशी मी सर्वोपरी मंदभाग्या झालें ! अर्ह धरित्रे, आतां या दीन अवलेचा शेवटीं असा विपरीत परिणाम होणार काय ? ह्या प्रसंगी तूं जर मला आपल्या उदरांत घेशील तरच मी निष्कलंक राहीन, नाही तर व्यर्थ झाला माझा जन्म झणून समज ! (आपल्याशीं) काय मी वेडी ! ही पंचमहाभूतें जात्याच अकरुण असतात, ह्यांची मी कशाला प्रार्थना करूं !! माझी प्रियसखि जी सुसंगता, हिनें सांगितलेंच आहे कीं, (द्यावाप्राण व्यसनीं—इ० पूर्वगत आर्यां झणते) तर मी आतां तसेंच करतें. (स्तब्ध होऊन श्वास सोडून) हं, माते विश्वजननि, या भरतवर्षांत कोणीही मला या पारतंत्र्यापासून मुक्त करणार नाहीच ना? हर हर, आतां व्यर्थ दोष घेण्याकरितां मी ह्या शरिराची कशाला आशा धरूं !! [चोहींकेडे पाहून] हाय हाय, कशा ह्या संपूर्णदिशा मला उदास दिवूं लागल्या ! खचित, ह्या मला माझे महदप्रिय सूचित

करितात, हा त्यांचा मजबूर मोठाच उपकार झाला! अस्तो; आतां
माझ्या विरहापासून काय ती माझी प्रियसखि सुसंगता मात्र क-
टो होईल. तिचे समाधान करावे तर तोही येथे नाही, आतां काय
करूं! तिला माझी हाक कोठून ऐकू नईल (कंठ दाटून) अई
सुसंगते, (मूर्छित होते)

सुसं०— (प्रवेश करून) अगे अगे वसुंधरे, सावध हो, सावध
हो, ! सखि, धीर धर, धीर धर. (तिला मांडीवर घेऊन वारा घालून)
सखि, सावध हो, सावध हो. काय वाई मी मूर्ख जरी ! कशी
माझ्या सखीला मी एकटी टाकून गेलें ! आतां काय करावे,
हाय हाय, सखि आर्य वसुंधरे—

दिंडी

॥ तुझ्या दैवी किति कष्ट लिहीलत ॥

॥ किती पापाचा यांत वसे हेत ॥

॥ कसा परिचारच काल तुझा झाला ॥

॥ कसा वीरांचा संघ लया गेला ॥ ३९ ॥

वसुं०— [अमळ सावध होऊन त्रासार्ने] अग कोण तूं माझी जन्म-
जन्मांतराची दावेदारीण आहेस ? मला दुःसभागिनीला आणखें
किती कष्ट भोगायला लावतेस !

सुसं०— (शोकानें आपल्याशी) हर हर, काय हें सखीचें वचन-
सारखें भाषण ! (उचड) सखि वसुंधरे, अगे अमळ चांगलें
सावध तर हो.

वसुं०—कोण, सखि सुसंगता ? (तिच्या कंठस पिठी मारून
कठोर हृदये सुसंगते, मला एकटीला टाकून तूं कोठे गेलें
होतीसवरे ?

सुसं०—प्रियसखि, अगोदर हा शोक सोडून दे; पुरें आतां ! अ
गोदरच शोक करून करून काष्टासारखी झालीस, आणि आणखें
किती रडणार !

वसुं०—आतां मला हा देह ठेऊन करायचे तरी काय ?

सुसं०—अगे काय हें वेडयासारखें बोलतेस ! तूं ज्या शरीरावर ये

वही उदार झाली आहेस, तें तर माझे आहे. तुझे शरीर (उघड हात ठेवून) हें; पाहिजे तर याचा कर नाश.

वसुं०—(सद्वदित कंठानें) प्रियसखि सुसंगते, तुझ्यासारखी माझी सखि आहे, येवढेंच काय तें मला दुःखांत सुख ! परंतु पूर्वसौख्य लक्षांत आलें कीं, तूं पण नकोशी वाटतेस. असो; तूं तरी काय करशील वाई !

सुसं०—तुला मीं एकदां सांगितलेंच आहे कीं, (प्रयत्न अश्रूयांचीं ह० पूर्वाक्त श्लोक झणते) असो; सखि मी तुला सोडून कोठें गेलें नव्हतें. त्या निर्लज्जेच्या दुष्टवचनांनीं माझ्या शरिरांत दाह उत्पन्न झाला होता, झणून अमळ ह्या तुझ्या उपवनांत जाऊन पडलें होतें; परंतु इतक्यांत तुझी हांक ऐकून धांवतच इकडे आलें. तर सांग वरें कशाकरीतां हांक मारलीस ती ?

वसुं०—(ओशाळेपणानें मनांत) आतां मी हिला काय सांगूं ! असो; सांगतें कांहीं तरी. (उघड) अगे आतांशीं कोणी जवळ नसल्यामुळे ज्या कांहीं चमत्कारिक माझ्या वृत्ति होतात व त्या मजकडून काय बोलवितात ह्यांचें मला भानच राहत नाहीं ! असो; पण तुझा दाह जर शांत नसेल तर चल क्षणभर आपण उपवनांत जाऊं.

सुसं०—तें असो; पण खरोखर मी तुला रागें मरेन या भयानें, हांक मारण्याचें खरें कारण तूं चोरलें. असो; सखि वसुंधरे, मी तुला खचित सांगतें कीं, जोंपर्यंत तुझा व माझा परिचय झाला नव्हता, तोंपर्यंत काय जें तूं दुःख भोगलेंस तितकें. आतां तुला नवीन झणून होणार नाहीं. तुझा व माझा जो महाराजांनीं परिचय करून दिला हे त्यांचे मोठेच उपकार आहेत ! यावरून सत्तरोत्तर तुझी उन्नति होण्याचें हें सूचक चिन्हच आहे. असो; चल क्षणभर आतां पाहिजे तर उपवनांत. (पुढें होऊन) ये अशी इकडून (असें झणून दोघी वसंतक नामक जीर्णोपवनांत जातात)

वसुं०—(शोकानें) सखि, या उपवनांत येऊन दुःखाला मात्र अधिक भरती येते ! याची पूर्वस्थिति लक्षांत आणून, प्रस्तुत स्थितीकडे पाहिलें झणजे देहाला संताप उत्पन्न होतो ! पहा हा द्वार-प्रदेश. (हातानें दाखवून)

इंद्रवज्रा. (पूर्वार्ध)

॥ जे काक येथें बलि खात होते ॥ ते मांसपंकीं घरती निशंक ॥
 सुसं०—खरेंच वरें, सखि वसुंधरे, तूं झणतेस तसेंच आहे! हें पहा
 या बाजूला भाणखी केवढें दुःखाचें कारण तें !! (चालून बोटां
 दाखवून)

(उत्तरार्ध)

॥ तीर्थोदकाची तव जे नहाणी ॥ मूर्त्रोदकें काय अहा भरावी ॥
 हर हर, हा सर्व त्या पापात्म्या कलिप्रियाचा प्रभाव वरें ! त्या
 बुधाला काय घामना भोगाव्या लागतील त्या लागोत बाई! (संतापानें)
 मूढाचा सत्यानाश होवो!

वसुंध०—त्याला किती जरी दुःख झालें, तरी झाली गोष्ट ती काय परत
 येणारी आहे? (खेदानें) हर हर, काय गे या पाषाणस्त्वर्षि
 निर्दयत्व ! बाई, स्मरण झालें कीं, अंगावर कांटेच उत्पन्न होता-
 त !! असो; दुसऱ्याला बोल लावून तरी काय फळ ? आपला
 संपूर्ण परिजनच केवळ पायापुरतें पाहाणारा आहे. अलीकडे
 तर कोणाचा कोणाला धाकच राहिला नाही !

सुसं०—सत्य आहे, सखि त्याच वेळेंच हें सर्व भविष्य माझ्या डो-
 ब्यांपुढें उभें राहिलें. असो; चला भमळ हिंडून येऊं. (तसें करितान)

वसुंध०—(खेदानें) ङी गडे, सुसंगते, येथें येऊन व्यर्थ खेदाला
 मात्र कारण करून घेतलें ? यावेळेस परिचितप्रसंग डोब्यांपुढें
 कसा मूर्तिमंत उभा राहिला ! तर मी येथें काय पाहून तरी दुःख
 विसरूं !! सुसंगते, सांग गे सांग ? (बोहीकडे पाहून शो-
 कवेगानें)

स्वर्धरा.

॥ माझे ते हंस कोठें मयुर शुक कुठें कोकिला चक्र गेले ॥
 ॥ कोठें तीं पाडसेंही ध्वनि घुलकर ते काय गे काय झाले ॥
 ॥ जेथें मी मत्प्रियाशीं बह्विध चिर मे खेळलें हर्षचित्तें ॥
 ॥ तेथें कीं शाहूदलाचा अतिशय दिसतो काय झालीं स्वचित्तें ॥ २१ ॥

अगे, जें उपवन केवळ नंदनवनाप्रमाणे रम्य, ज्यांत मी साक्षात इंद्राणीसारखी आनंद अनुभवीत होते, तेंच मला सांप्रत भयंकर असें पिशाचस्थान झालें ना ? आणि मी त्यामध्ये हडळीप्रमाणे एकटो हिंडू लागलें ! (वर पाहून) हायरे विपरीत भागधेया ! !

सुसुं०—(मनांत) आतां येथें राहणें ठीक नाहीं. या परिचितसौख्याच्या स्मरणापासून कांहीं विपरीत परिणाम होईल ! (उघड) सखि वसुंधरे, कशाला ह्या दुःखद वस्तु पाहतेस ? चल माघारी. (आकाशाकडे पाहून) भाणखी अस्तमानचाही समय होत आला, तर चलच आतां.

वसुं०—असें झालें काय ? तर चला. (अमळ चालून) पण सखि आतां आणखी एक मला भीति उत्पन्न झाली आहे ! ती दुष्टांतः-करणाची दासी संगीता, माझा नाश करण्याची तर प्रतिज्ञा करून गेली आहे; कदाचित् रात्रीच्यासमयीं त्या निर्दयाला घेऊन येऊन ती मला महान कष्टांत टाकील ! त्यांतून रात्रीचाप्रसंग झटला तर कामीपुरुषांचा आनंददाता असतो, तेव्हां काय परिणाम होईल तोही मला समजत नाहीं!! आणि झणूनच मी तुला आजची रात्र येथें राहा असें झणतें.

सुसुं०—अं, त्याची तूं काळजी कशाला करितेस ? अथवा जर तुझा आग्रहच असेल तर राहून देखील. आणि मीही असें योजिलें आहे कीं, महाराजांच्या कृपेनें तुजें स्थानांतर करवून घ्यावें; कांकीं, त्या तुझ्या मंदिरांत राहणें मोठें पातकच आहे ! पहा याची कशी अवस्था झाली आहे तीः—

स्वग्धरा.

॥ झाल्या ह्या जीर्ण भिती गवत उगवले स्तंभही जीर्ण झाले ॥

॥ बाहे वायू भरारा भुजगवसतिला पावती थोरलाले ॥

॥ शरेंही मोडलीं गे कितिकडि भरलीं वाघुळें भालु आंत ॥

॥ टायीं टायींहि आहे उकिर बद्धतसा भीजवी वृष्टिपात ॥ ४२ ॥

वसुं०—(शोकोद्देगानें) अई, काय ही आवस्था ! मीच तरी कशी पाहण्यास वरलें ! ! (सुसंगतेच्या गळ्यास मिठी मारून) पि

य सखि काय सांगूं, हा वाडा शुद्ध जांबूनदाचें केवळ मेळचें
दुसरें शिखरच असा होता बरें ! आणि त्याची ही दुर्दशा !! हर
हर परमात्मा, काय ही तुझी अवचट करणी ? अरे निर्दया,

शिखरिणी

॥ ज्या प्रासादीं हरिहि वचके तेथ नांदे वररु ॥

॥ ज्या उद्यानीं पवन द्रवके सूकरें श्रान तेथें ॥

॥ ज्या त्या रानीं सुकुसुम तरु, माजले देवदारु ॥

॥ जे वीरांचे समरसख ते वाहती भार दंतो ॥ ४३ ॥

सुसंगते, काय मे कळूं; एकेक पाहून हृदयाचे तुकडे पडतात बरें!
(भोंवतालीं पाहून)

स्वागता

॥ मोडल्या हरिकरीनवशाला ॥ त्या पत्रे विभु कसा नवशाला ॥
(घर पाहून)

॥ सौंदभेद बहुही कळसाचा ॥ भंगदेश उरिं दे कळ साचा ॥ ४४ ॥

सुसं०—साख सत्य आहे. तूं येथलें सौख्य अनुभवलेलें असल्यामुळें
सांप्रतची ही आवस्था पाहून तुला असेंच दुःख होणार ! असो;
चल आतां.

वसुं०—(खेदानें) सखि, खरोखर असें वाटतें कीं, खुशाल अरण्य-
वास स्वीकारावा. काय सांगूं मी तर असें ऐकतें कीं:—

शादूल विक्रीडित. (पूर्वार्ध)

॥ जेंजें सोमरसप्रपास्थल सदा तें माधवीचें दिसें ॥

॥ जेंजें वेदनिनाद फार उसळे म्लेंछध्वनी तेविसें ॥

सुसं०—प्रियसखि, अगे सत्य आहे. तूं नुसतें ऐकतेसच, पण मी बाई
डोळ्यांनीं व कानांनीं त्याचा अनुभव घेतें बरें !! मर्जी परमेश्व-
राची ! असो; हेंच तुझें मंदीर.

वसुं०—(प्रवेश करून अत्यंत शोकांनं) अई, काय हा प्रमाद !

(उत्तरार्ध)

॥ जेंजें कुकुट नाचती गुरू तशीं हीं रासभें बांधलीं ॥

॥ या माझ्या सदनान्तरिं सुरजशीं बालें अशीं नांदलीं ॥ ४५ ॥

हाय रे कठोरा दैवा !! (सखीच्या गळ्यास मिठी घालून रडते)
 सुसं०—(शोकदुःखांनं मनाशीं) काय कळं , कोणची तरी वस्तु
 दाखवून इला धीर धरण्यास सांगुं ! (तिचे डोळे पुसून उघड) सखि
 वसुंधरे, किती बरें शोक करितेस ? तूं परक्याचें दुःख कांहींच
 कां मनांत आणीत नाहीस ? पहा ह्या दशदिशा कशा उदास झाल्या
 आहेत !! आपखो

आर्या.

॥ उलले गिरि चिरले तरु उदधि कडे कीं रवीहि ये जवळ ॥

॥ नभ हदरून वसे विधु नक्षत्रांचेहि गीळिले कवळ ॥ ४५ ॥

वसुं०—सखि, अस्तमानचा समय झाला हेंच तूं मला सुचवितेस,
 हें मी समजतें. येरव्हीं ही पंचमहाभूतें कोउलीं गे अशांसकरुण हो-
 णारीं ! (वर पाहून) धन्य आहे प्रालब्धाची, नमस्कार असो त्या-
 ला !! अगे सुसंगतें, हा पहा माझ्या दुःखाची पराकाष्ठा करणारा
 आपखीही एक विषय कसा दृष्टीस पडतो तो ! अगे हा जो मा-
 झ्या मंदिराचा अग्रभाग दिसतो, याचें असें वैभव होतें बरें—

साकी.

॥ गंधर्वांचें गायन तेथें पारावत घुंघुंती ॥

॥ स्मृतिलामात्रचि पात्र जहाली कैशी हे मद्भूती ॥

॥ शोकें उलति कडे ॥ जाजं चल गे एकिकडे ॥ ४६ ॥

(असें हाणून निघून जातात)

पर्यायसंक्षेपादर्श नामक प्रथमांक समाप्त.

॥ श्री ॥

आर्य वसुंधरा नाटिका.

अंक २

प्रारंभ.

स्थळ—नदीसंगम.

पात्रें.

श्वेतकेतु श्वेतद्वीपवासी एक राजा.
 माधव्य त्याचा मित्र.
 संगीता त्याची दासी.

(तदनंतर युवराज श्वेतकेतूचा शोधकरण्याच्या मिषानें
 दासी संगीता येते)

संगीता—(चोहीकडे पाहून उद्धिभतेनें) हाय हाय, कोठें हा विर-
 हीजनांचा जन्मजातशत्रु घसंतऋतु आणि कोठें ती अतिक्र-
 मोत्सुका स्नेहशून्या आर्य वसुंधरेची युवराज श्वेतकेतूविष-
 यांची भोगेच्छा ! (आकाशाकडे पाहून) भगवंता कुसुमायुधा,
 आर्या.

॥ निस्नेह जे जयावरिं तोच तिच्या संगसागरा याची

॥ स्मरताप शांतिला निज गति होईल काय सांग रोयाची ॥१॥

हर हर! पहा हे मदनभूपतीचे योद्धे, आमच्या महाराजांशीं
 युद्ध करण्याकरितां जिकडे तिकडे धनुष्यें सज्जकरून कसे अक-
 रूप होऊन बसले आहेत ते! ह्या दक्षिणदिग्गत मलयतात्रानें तर
 पुष्पांच्या सुगंधरूप जालानें संपूर्ण दिग्घांत वेढून टाकिला आहे;
 जो प्रतिज्ञेनें विजय प्राप्त करून देणारा झणून ज्याला मदनप्रभू-
 नें आपला सेनानायक केले आहे असा हा आत्मवृक्ष, कोकिलांस
 आपल्या कलिका खाषयांस देऊन त्यांच्या भयंकर शह्यांनीं युव-
 राजांचें धैर्यच नष्ट करवीत आहे; तसेंच ज्यांनीं मदनानें गुप्तदा-
 सत्व स्वीकारिले आहे, असे हे भ्रमर, कमलांचा मधुर

रस पिऊन विचारशून्य होत्साते, आमच्या महाराजांचा संचार
 बुचविण्याकरितां रुंजी घालून सर्व योध्यांस सावध करीत आहेंत;
 आणि इतकें असूनही ही पाषाणहृदया वसुंधरा आमच्या युवराजास
 द्या मदनवीरांच्या स्वाधीन करून देण्यास तयार झाली आहे,
 तर आतां काय बरें करावें! असो; आपण आपल्याकडून तर
 होईल तितकें याचें सहाय्य केलें पाहिजे. बरें, पण तो यावेळेस
 कोठें आहे याचा शोध कसा लागेल! (पुढें येऊन) आहो पौर-
 जन हो, युवराज श्वेतकेतु यावेळेस कोठें आहे बरें? (एक-
 ल्यासारखें करून) काय क्षणतां, मित्रासहवर्तमान संगमावर
 गेला आहे ? अरेरे, अस्तमान होत आला यावेळीं तो कशाला बरें
 तिकडे गेला; तें तर त्याच्या शत्रूंचें स्थान ! असो; तर मीही
 जातें अतां लवकर. (चालून पाहून) अगे बाई हाच तो अभागी
 पुरुष ! काय याचो अवस्था झाली तरा !! निर्दये वसुंधरे, ऐकतेस;
 (शोकानें)

मालिना.

॥ किसलयसम अंगें कोमलें हीं ययाचीं ॥

॥ कसुमनुत तनु हे मूर्ति जैशो नयाचा ॥

॥ न सहनि मनिं कोपे काय जन्मा विशेष ॥

॥ विशिखनिकर सोडी व्हावया हा अशेष ॥ २ ॥

हाय हाय, आतां ही विपत्ति मला खीजनाला कशा पाहवेल ! माझे
 हृदय तर दुःखानें दाटलें ! तर आतां मां क्षणमात्र एकीकडे जावून
 हें दुःखरूप पित्त ओकून काढतें. (असं ह्मणून निवून जाते)
 (इतक्यांत वर सांगतल्याप्रमाणें कामपीडित झालेला युवराज
 श्वेतकेतु मित्रामाधठ्यासह प्रवेश करितो)

श्वेतकेतु — (शोकानें) मित्रा, तूं यावेळेस मला माझा नाश कर-
 ण्याकारतां येथें आणलेस काय रे ? अरे वेड्या,

शालिनी.

आहे अंगीं तप्त हा मीनकेत ॥ तैसा आजीं पूर्णचंद्रप्रसंग

कामार्थें हें स्थान लोकां प्रसिद्ध ॥ येथें कैची शांति मातें घडेल ॥ ३ ॥

माधव्य—मित्रा रागाधू नकोस. आतां ब्राह्मणांच्याटिकाणी असतो पापबुद्धि नसनेच. मों तुला येथे आणिल यांचे कांहीं कारण आहे, आर्या.

॥ त्वद्रोगशांति व्हाया उपकरण पाहिजेत हीं सर्व ॥

॥ वे मात्रा हे आतां रघुवरविशिखा करी स्वयें खर्व ॥ ४ ॥

श्वेतकेतु—(मनाशी) अरेरे, ह्या इष्टाने माझा आज खरोखरच गळा कापला ! उघड) हा मूढा ब्राह्मणाच्या पोरा, घात केलास ! जो निरंतर निरौषध रोग ह्यावर तूं कां मात्रा देणार ? हा निर्वुद्धा !

माध०—(विरसोने , मित्रा, खरोखर काय असा हा तुझा रोग आहे ? मी समजलों कीं, मला कधीं घाम आला ह्यागजे माझी आई जसा वारा व पयला सांगते, तसेच कांहीं तुला झालें अखेल; आणि ह्यागूनच मों अटलें चल संगभावर जाऊ ह्यागून. पण तुझा रोग कांहीं वेगळाच आहे ! असो; मित्रा, तूं काळजी कळू नको, थोडा तरो मी तुझा नाप शांत करीन. ये इकडे; हा पूर्व दिशेला काय निर्दयपणा चालला आहे तो अवलोकन कर.

आर्या. (पूर्वार्ध)

॥ पीतो भीम रुधिरा निर्दय पाहों चकोर विधुकिरणा ॥

श्वेत०—(पाहून) अरे ह्याच्याकडे पाहून माझा तर कामनाप शांत झाला नाहांच, पण ह्या निर्दयपणानें उलटा त्यांत कोप मिळाला. (कापयकमुद्गन धनुष्यावर नाप उठवून) मित्रा पाहतास काय ?

आर्या.

॥ या क्रूरवधां नच मज ओलावा जेविं या चकोराला ॥

॥ ये युद्धास कथीं कीं सत्वर जावानि या चकोराला ॥ ५ ॥

माधव्य—(पाहून घाबरून मनांत) अरेरे, व्यर्थ हा हत्या आतां माझ्या मस्तकीं येत आहे ! आतां मी याचा क्रोध कसा बरें शांत करूं ! (वि०क०) अथवा, भसें झणावें (उघड) मित्रा जाऊंदे; कांकीं,

आर्या. (उत्तरार्ध)

॥ तूं वीरसिंह तुजशीं काय करील हा विशुंखलैविरणा ॥ ६ ॥

श्वेत०—सत्य आहे; यांचे काय माझ्याशीं युद्ध करावें ! हा पहा तर मीही बाण काढतो (तसें करून शांत वसतो)

माध०—(कांठी ऐकल्यासारखेकरून) मित्रा, पैजणस्वाप्रमाणें हा कोण वरें आवाज येतो ?

श्रवते०—खरेंच, ह्या रात्रीच्या शांतकालांत हा ध्वनि स्पष्टपणें ऐकून माझीतर कांहीं चमत्कारिकच वृत्ति होते !

आर्या.

॥ सिंजित भर्मर शब्दे मज वाटे पातलीच मन्मनगा ॥

॥ जरि सत्यचि मी देतो आनंदाच्याचि आजि जन्म नगा ॥ ७ ॥
(हर्षानें) खरेंच, मित्रा पहा पहा वरें ह्या दिशेला !

उपजाति. (पूर्वार्ध)

॥ शुक्लांबरा हे निशि कोण आला ॥ आलीविना या वृनिं चारुगात्री ॥

माध०—हां हां, मी ओळखली, कोण आहे ती.

उपजाति. (उत्तरार्ध)

॥ निशाकराची रमणीय कांता ॥ निशा कराया स्मरकेलि त्याशीं ॥

श्रवते०—(खेदानें) असें आहे काय? वरें असो; कोणाना तरी आनंद असावा. (उक्तेंडें) मित्रा, मलाही असेंच कोणो एखादे दिवशीं आनंदाचें वर्तमान कळवावें, हाणून मीही हें त्या चंद्राला सांगतो.

वसंततिलका.

॥ जीचें असें परिहितांबर शुक्लसार॥

॥ नक्षत्र मौक्तिक धरी, नयनीं विराजे ॥

॥ भृंगौलिकज्जळ जिची बहू शांतमूर्ति ॥

॥ आली प्रिया विधु तुशी तुजशीं रमाया ॥ ९ ॥

तर तूं हिच्याशीं आतां आनंदाने विहार कर. कोणी दुष्ट जर यांत विक्षेप करितो, तर मी हा धनुष्यावर बाण लावून ठेवितों. (तसें करून कामतापानें) अरेरे, मित्रा काय हा लोकांचा स्वभाव ! मी ह्या चंद्राचें हित करीत असतांही, यानें माझा कामाग्नि प्रदीप्त केला; धिक्कार असो याला ! कांकीं, येथे:—

वसंततिलका. (पूर्वार्ध)

॥ होतो अकारणहि तापद दुर्जनांचा ॥

॥ संग प्रकाम उपकारकरासही तो ॥

१ नूपुरांचा धाने. २ वस्त्रांचा किंवा पानांचा ध्वनि. ३ सखायांचून. ४ नेसलेलें वस्त्र. ५ भृंगांचा पंक्तरूप काजळ. ६ भतिशब्द.

माध०—तें तर खरें. पण—

(उतरार्ध)

॥ लोकांन रीति अशि जे विधिने घडेली ॥

॥ तो मूर्ख ते न अवघे जन त्या अधीन ॥ १० ॥

श्वेत०—(कोपानें) ओ रे. तूं अज्ञान आहेस ! अरे, ब्रह्मदेव कां कांहीं पदचें लेखन करितो काय ? जशी ज्याची कृती, तसेच त्याचें लेखन असतें. या दृष्टांचीं पापेंच अशां घोर यांना, शिक्षा केलीच पाहिजे. हो एकीकडे. (बाण आकर्ण ओढून कोपानें)

शिखरिणी.

॥ रे चंद्रा त्वत् खग्वकरें दीप्तिला काम नेला ॥

॥ ते तोडाया विशिखें धनुला हा पहा युक्त केला ॥

॥ आतां कांतास्मरशम करी यापुढें कां तियेला ॥

॥ आलिंगाया क्षम न तुज तूं मार्ग हा कीर्तियेला ॥ ११ ॥

हं चल, आतां अवकाश नाही.

माध०—(धनुष्य धरून) अरे काय तूं असा वेडा होतोस ! हा दोष चंद्र आपणावर कसा घेईल वरें?

श्वेत०—चल मूढा दूर हो, नाहींतर तुझाही नाश करीन. (ह्यास टकलून वर पाहून) काय रे,

आर्या.

॥ विषकंठाची संगति यास्तव चंद्रा नसे तुला बोल ॥

॥ ह्यणशिल परि नीच त्रिषहि आहे कीं त्वद्रसास तें लोलें ॥ १२ ॥

माध०—मित्रा, यापेक्षां या समोरील नदीच्या सेतूलाच बाण मारिनास?

श्वेत०—(कोपानें) मूर्खा, माझा कोप जिरवून, ह्या दुष्ट जनांची मैत्री संपादावयास पाहतोस काय ? काय ह्यणून मी या सेतूला मारूं रे?

माध०—मित्रा, रागावू नकोस, सांगतां तें ऐक. तुला कोणाला तरी शिक्षा करायचोच ना ? झालें तर मग. वेड्या अन्याय कोणाचा आणि शिक्षा कोणाला करतोस ? जिनें तुझ्या हृदयांत वस्ती केली आहे, तिची अप्रोतिच तुझ्या तापाला कारण आहे ! पाहिजे तर तिला कर शिक्षा.

श्वेत०—असें आहे काय ! एकुन मित्रा तूं खरा चतुर आहेस. या अशा रमणीय कालांत हे शृंगार पाहिले कीं, तिची अप्रीतिच माझ्या तापाला कारण होणे. (किंचित खेद्युक्त होऊन) पण कायरे, तिला मी अशा दुःसह शिक्षा दिल्यावर, माझ्या जीवित-चा तरा मला काय उपयोग ? आणखी

दिंडी.

॥ जियेसाठीं निज देश दूर केला, स्वपर वीरांचा संघ लया नेला ॥
॥ अन्य राष्ट्रांशी द्रोह वाढवीला, कष्टनाच्या मी काय बंधूं तीला ॥ ३ ॥
माध०—सत्य आहे मित्रा; तर मग कोणालाच शिक्षा देऊं नको. आण तें धनुष्य इकडे, आणि आपल्या दुष्कर्मांचें स्मरण करून हडत विस. (धनुष्य घेतो)

श्वेत०—(शोकातें मनाशीं) काय मी दुष्कर्माचारी झालों, अशी लोकांची समजूत आहे! (उचड) मित्रा, सांग बरें, असें काय मी दुष्कर्माचरण करितों, कीं जेणें करून व धुंधरा मजवर अपसन्न आहे?

माध०—भरे, वेड्यांचें सोंग घेऊन दुसऱ्याला कशाला विचारतोस? तुझे तूं सर्व कांहीं जाणतोस. आणखी मी जर तुझें इंगित उघडें पाडूं लागलों, तर मी राजद्रोही आहें, असा मजवर दोष ठेवून तूं माझा व्यर्थ नाश मात्र करशाल!

श्वेत०—मला तर असें कांहींच वाटत नाही ! पण मित्रा, मी तुल वचन देतो, तर तूं सांगच; कांकीं, आमच्या गुरूंनीं असें शिक्षा-लें आहे कीं, आपले अन्याय आपल्यास करत नसतात, ह्यागून ते जर कोणीं सांगितले तर त्याचा सन्मानच करावा. आणि तें वचन तर आह्मांस अगदींच अलंघ्य आहे !

माध०—असेल तसें मी नाहीं ह्याणत नाही ! पण तो अन्याय असतां, नाहीं असें सिद्धकरण्यांतच तूं गुह्यवचनातिक्रम टाळणारा आहेस अथवा असें कशाला, माझ्याही गुरूंचें वचन मला अलंघ्य आहे. तें असें कीं,

अनुष्टुप्.

॥ कर्जपानांबुशीं चित्तें राजांचीं क्षणभंगुर ॥

॥ विश्वास्तूच नये तेथें सांगे बुधपरंपरा ॥ १४ ॥

श्वेत०—अरे, तू जिनका जिनका दुरायडे धरितोस, तिनकें तितकें माझेही मन शक्ति हाऊं लागनें ! तर आतां काय असेल तें स्पष्टपणे सांग, नाही तर तुजघिष्यो माझ्या मनांत संताप उचपन्न हाईल.

माध०—(भयभीत होऊन) हं हं, आतां ठीक ! या वाजुनें नाही, तर या वाजुनें, थप्पड काहीं चुकत नाही. (मनाशी) कोणो रुडे ही दुष्ट जिभली हलली ! (तोंडांत मारून वर पाहून) बाबा चंद्रा, यानें जो तुला दोष दिला तो सार्थ आहे. कशाचा मो तुझ्या खटपटींत पडलां ! (उचड) अरे मित्रा, (थांबून) तुला मित्र, लक्षणयासही मला घेय वाटत नाही ! असो; पण मो तुला आतां येवढें सांगतां, घांत काय तें उमज.

उपेद्रवजा.

॥ देवानिया आश्रय अंडजाला ॥ भक्षातसे कां तर तल्पेजाला ॥

॥ पिपालिकाहो मधुदातपति ॥ शुभ्रूपते तूं न तुझ्या जनातें ॥ १५ ॥

श्वेत०—(विस्मयान) कायरे ब्राह्मणा, काय लक्षणतोस ? जिच्यापासून मो सर्व राष्ट्रांत प्रमुखता पावलों, त्या या वसुंधरेच्या प्रजेवें मी काहींच दुःख जागत नाही काय? आणि यामुळेच तो वसुंधरा मजवर असंतुष्ट आहे, अस दर्शवितोस ! सांग वरें, तें कसे तें ?

माध०—[हात जोडून] महाराज तें कसें, तें मला मुळींच ठावूक नाही. जें मां तुझ्यास काहीं सांगितलें, तें मां सांगितलेंही नाही आणि तुझीं ऐकलेंही नाही असें समजा ! मो आपली चूक पदरांत घेतो !

श्वेत०—अतो मां तुला क्षमा करतो. (कोपानें) सूर्खा मीं काय वाईट केलें ? स्वस्थ चित्तानें तुझीं उद्योग करावा आणि विलास भोगावे, यापेक्षां कोणच्याही गोष्टीची तुम्हास काळजी नाही.

माध०—(हात जोडून) खरें आहे रे बाबा, खरें आहे ! मो चुकलों, जिभेला चिमटा घेतों. (तसें करून मनाशी) दिवसभर कष्ट करून तुमच्या विलासांची भर करावी, आणि आझीं मातो खाऊन विलास भोगावे ! (उचड) खरें आहे बाबा, माझ्या बायकोचें नशीब थोर झणून तुला देवानें अशा बुद्धि दिली !

श्वेत०—छी छी, तसें नाही; वसुंधरे,

उत्पन्न करावी, ह्यणून मीं तुजवर क्षयकेल देवगुरू ॥ २० ॥

माध०—(मनाशीं) तें तर मी प्रणांतीं प्रकार अस झालाकीं,
लयाची बायको मला दिलीस, तरी पण के

रोचा कुत्रा नवडे, सुसंगतेचा चेला आहे ह्यणून.

श्वेत०—मित्रा, अरे येवढा संशयांत कां पडलास? तुला
तें देईन; पाहिजे तर हें राज्य देखील देईन.

माध०—(आनंदानें) महाराज, मग आर्य वसुंधरा आपला
प्रसन्न आहे ह्यणून समजाच. (मनाशां) अरे, तूं कवडाकित
माण देणारा, मां तुला पुरता ओढखतो!

श्वेत०—पण आतां विलंब नको करूं; आतांच पाहिजे तर
जा. तुला भरवसा येत नसेल तर, हें घे कालमापकयेंच तुला
वक्षिस देतो. (तसें करूं लागतो)

माध०—छी छी, हें आपणालाच योग्य ! असो मित्रा, हा संशय
प्रसंग आहे आणि तशांत तुझी प्रकृतिही बरोबर नाही,
तुला येकटें सोडून मला जातां येत नाहीं.

श्वेत०—(दुःखानें) अरे तूं पाहतोस ना, मी कसा कालक्षेप
तो तें ? त्यांतून आज तर माझ्या जिवाला फारच अस्वस्थ
त्पन्न झाली आहे, आणि त्यामुळे आतां मला कांहींच सुचत नाहीं.

माध०—तर मग चल ह्या शिवमंदिराच्या प्रासादतलावर
हा संपूर्ण नदाप्रदेश अवलोकन करूं. [चालून] ये असा
मागून [दोघे तसें करितात]

माध०—[आनंदानें] मित्रा, पहा पहा ही आनंदाची रासक्रीडा
आर्या.

॥ एक नदीलहरीतें ॥ अन्यनदीओघ हा दृढालिंगी ॥

॥ स्मरकालि पहा ऐसें ॥ प्रेम न शैवास शभुच्या लिंगी ॥ २१ ॥

आणखा,

अनुष्टुप्.

॥ भृंगांगना कितो येथ शोधितो कमलांगना ॥

॥ निजांतैरस्तेन तेथे लपले काय मूढधा ॥ २७ ॥

शर्य वसुंधरा नाटिका

श्वेत०—अरे, तूं जिन

माझेही मन शक्ति मत्रा, तर मग पहा बरें यांत माझीही प्रिया
पणें सांग, नाही कल्यास लोटून)

माध०—(भयभीत आर्या. (पूर्वार्ध)

या वाजुनें मीं कवणी रमणी दिसते जिचा नितंब गुळ ॥
दृष्टीर. (लोटतो)

माध०—(घाबळून) अरे बाबा सोड सोड, हें स्थळ फार अकुंचित
आहे! पडला तर खालीं शुद्ध नदीचा घाट आहे! (दूर होतो)

श्वेत०—अरे पण मी नाहीं दांडगाई करीत. तूं आपला तजविजोनें
पण लवकर जा.

माध०—तुला नमस्कार असो ! अरे ह्या बोलून चालून भ्रमरिणी !!
मी ब्राह्मण मात्र व्यर्थ मेलों जाईन. त्यांतून मीं काय तुझी प्रिया
पाहिली आहे, तर अमुकून ह्मणून ओळखून आणूं ?

श्वेत०—आहा, भलारे तूं पौर्णिमेचा चंद्र, कोठें ह्मणून विचारणारा!
माझी प्रिया यांतून कोणती हें तुला ओळखतायेणार नाहीं काय? अरे,

साकी.*

॥ नवरत्नांची खाणी किंवा बहुधान्यांची जननी ॥

॥ कमलकामला सर्वांगें शेषहि थकतो मननीं ॥

॥ यास्तव सर्व नृपा, वाटे जोची अनुकंपा ॥ १८ ॥

माध०—अरे निर्दया, तीच जर तुझी प्रिया असेल, तर तूं मोठाच
निर्दय आहेस ! अरे, जिला तूं आपली प्रिया ह्मणतोस तिला तर
पायानें तुडवितोस !!

श्वेत०—हा मूढा, तूं नामसादृश्यानें प्रकृतिसादृश्यही मानितोस काय रे?

माध०—(विरसतेनें) असें झालें काय? हें नव्हतें मला ठावूक ! बरें
मित्रा, मी तिचा शोध करितों; पण तिचे कांहीं तरी सादृश्य सांग?

श्वेत०—(विचार केल्यासारखें करून) सादृश्य आहे काय तर सांगूं!

दुतविलंबित.

॥विद्युमुखीं ह्मणतां नच लांछना, कृशकटो ह्मणतां नच उन्मना॥

॥जरि तिला उपमा नच बोलतों, विधिमनांत खुपेलचि बोल ती॥

ह्मणून तुला कांहीं तरी सांगतों कीं,

हे ही साकी शेर्याची आहे.

आर्या. (उतरार्ध)

॥ उपमा तिलाच तीची अन्य कथाया थकेल देवगुरू ॥ २० ॥
बरे त्यांतून काहीं खुणाखाणा सांगेन तर मुळींच प्रकार अस ज्ञालाकीं,

शुद्धकामदा.

॥ प्रथमदर्शनें नेत्र दीपले ॥ मनपुढें न तें शुद्ध राहिलें ॥

(डोळे झांकून)

॥ नयन झांकितां मात्र दीसते ॥

(त्यास आलिंगून)

॥ कवळितां तुला तीच भासते ॥ २१ ॥

आहा, काय हा सुखदस्पर्श तरी ! (त्यास वृद्धालिंगितो)

माध०—[घाबरून] अरे मूढा युवराजा, सावध हो सावध हा! अरे,

आर्या.

॥ त्वत्प्रकृतीसमचि मी सोडो रे सोड भाविशीं काय ॥

॥ नच सोसवे कहर मज मेलीं रे पोळते पहा काय ॥ २२ ॥

[त्यापासून सुटून प्रासादतलावरून पटांगणांत उडी टाकून] हा
मूढा, अरे मी पुरुष त्यांतून ब्राह्मण आणि असा अत्राच्य व्यवहार
करतोस ? आज तूं वावरलास वाटते. वाहावारे वा, खासा प्रताप
दाखविलास ! (कोपानें)

इंद्रवज्रा

॥ कामप्रतापें नच लाज तूतें ॥ न पाहसी पात्रअपात्रतेतें ॥

॥ देतो तुला शापचि भस्मव्हाया ॥ गेलास रे आजि समग्र वाया ॥

श्वेत०—(कोपानें) काय रे ब्राह्मणा, काय ह्मणतोस ? अरे मी
कांण ? व माझ्यापुढें असले नीच शब्द उच्चारणेंही कठीण ! असें
असतां तूं तर मलाच लावून ते बोलतोस ? (शांततेनें) वेड्या काम-
तापानें माझे अंग तापल्यामुळे सहज तुझेही अंग पोळलें. असो;
(हीनतेनें) मित्रा माझा कांहीं जरी अन्याय असला तरी या वेळेस
मला क्षमा कर, आणि खालीं उतरून घे. मला येथेंही भव
वाटूं लागलें. चल ये इकडे.

माध०—(दूर पळून) आतां मी तुझ्या जवळ येईन ? तूं उतर कीं
मको उतरूं !

श्वेत०—(आतुरतेनें) अरेरे, मित्रा मला येथें एकटें सोडून जायें
तुला योग्य नाही बरें! इकडे ये; तूं जें मागशील तें मी तुला देईं,

पण मला खाली उतरून घे. मी तला खचित कांहीं अपाय करणार नाही. मी अगदी दीन झालों आहे !

माध०—मला तुझा अनुभव नसल तर ना ?

इंद्रवज्रा.

॥ मी तापसांचा नृपती ह्यणून ॥ मातें न हिंसा कांहींही घडावी ॥

॥ भावी असं शांतचि तो गतीनें ॥ ढोंगी जसा तो बक तूं तसाच ॥

तुझी करणी तजजवळ. असो; मित्रा, मी जवळ तर येतच नाही, पण तुला मागे मात्र सांगतो. ह्या पडक्या भिंतीवरून त्या दीपमाळेवर उतर आणि टाक उडो खालीं.

स्वैत०—पण तूं अमळ येथें उभा तरी रहा.

माध०—हं, तूं उतर मी आहे उभा. (एका झाडा भाड लपतो.)

स्वैत०—(खालीं उतरून) मित्रा, अरे तूं कोठें आहेस ? गेलास काय रे मला टाकून ? (चोंडीकडे पाहून भयदुःखानें) अरेरे, आतां मी येथें एकदा काय वरें करूं ! हा उत्तररात्रीचा प्रसंग, वस्तीपासून ह्या अंगीं मदनाची तीव्रता, तशांत आतां ह्या पद्मिणीही स्फुरण पावूं लागल्या; इकडे वनदेवता वासंतिकेशीं तिचा पति वसंतऋतु नुकताच क्रोडा करूं लागला व दुसरीकडे ह्या यामिनीकामिनीशीं मदनयुद्धकरून श्रमित झाल्यामुळे चंद्रही निस्तेज होऊं लागला ! केवढे हे मजथर दुःखाचे प्रसंग तरी ! आतां हा ताप मला तर सहन करवत नाही, ह्यणून क्षणमात्र ह्या नदींत जाऊन बसतो. (नदीवर रेल्यासारखें करून) बाई आपगे,

शिखारिणी.

॥ हा मित्रांनीं विजित अजि गे वंदि कामप्रभूचा ॥

॥ जीतें चित्तीं अभिलषितसे शत्रु त्या आर्यभूचा ॥

॥ हा कामाचा खडतर भटेवात शोधांत येतो ॥

॥ आतां हो तूं जननि कडिये घे धरीं हात गेतो ॥ २५ ॥

माध०—(पाहून मनाशीं) अरे हा खचित कांहीं साहस करितो वाटतें ! (जवळ जाऊन) मित्रा, अरे हा मी आहे.

स्वैत०—(न ऐकल्यासारखें करून खेदानें) हरहर काय हें माझें दैव !

भुजंगप्रघात (पूर्वार्ध)

॥ नदीचा परो उष्ण कां वायु लागे ॥ असूनो अशी थंड वेळानिवांढ ॥
(मोठ्याने) अरेरे, सर्वच माझा त्रास करू लागले; अथवा लोकांस
अशांच रीति दृष्टींस पडते.

आर्या

॥ मारिति आत्मास जसें जन डसलें ज्या पिसाळलें कुतरे ॥

॥ माझाहि गती तैशा होते कां कामदंश हा नुतरे ॥ २६ ॥

[आकाशाकडे पाहून]

(उत्तरार्ध)

॥ अरे मन्मथा गांजशी एकट्याला ॥

॥ निशा आणुना कां वनां या मलारे ॥ २७ ॥

काय हो हा चमत्कार, कां जितका जो पदार्थ यरव्हां थंड विस-
काच तो आतां उष्ण लागतो ! मित्रा काय हा चमत्कार ?

माध०—(चटकन पृष्ठे यऊन) अरे ह्यांत कसला चमत्कार !

श्वेत०—(डचकून) अरे तूं गेला होतास ना ?

माध०—तुला येथे एकटें टाकून मला कसें बरे जाववेल ? अना; मित्रा,
यांत चमत्कार तो कशाचा ? अरे ह्या दांढी तोरांवर त्रियुक्त होऊन
बसलेल्या, ह्या चक्रवाक पक्षांच्या नत्रांतून त्रिरहासने लोळ ह्या
नदात पडतात; तसेंच ह्या भ्रमणाच्याही नेत्रांतून पडतात, त्यामुळे
सहजच हे पाणा उष्ण होऊन गेले ! येथे तुला कोडून शाता मिळणार ?

श्वेत०—(निराशने) मित्रा आतां ह्या जित्राचे काय हाईल बरे ? को-
णच्याही वस्तूपासून क्षणमात्रेखाल समाधान होत नाही आणि
जिच्यापासून होतें तां तर दुष्प्राप आहे ! (किंचित् थांबून) आपली
आर्य संगीता जरा असतो तर क्षणभर तिनं—

माध०—[मध्यच] मित्रा थाव थाव, येथे कांया गान आहे वाटवें
[दावे कान देतात]—[पडघांत]

आर्या

॥ तत्सर्वयुक्त सदा जी उपकारा मानिते अनुपकार ॥

॥ तत्सग कशाला हा कल्याणाह हांछता सपरिवार ॥ २८ ॥

१ न उतर.

श्वेत०—[आश्चर्याने] मित्रा, हे तर सर्व मलाच लक्ष्मण दिसते ! तर सांग बरे माझ्या या दुःखाने दुःखित अना कोण जन अनाचा तो?

माध०—[लक्षपूर्वक विचार करून] अरे, ही तर तो संभावितपणाचा आज घालणारी तुझी दासो संगीता ! रात्रभर तू तिच्या दृष्टी पडला नाहीस, म्हणून हा टाकला धारण धरून इकडेसच येत आहे. (इतक्यांत संगीता येते)

संगी०—महाराजांचा जयजयकार असो.

श्वेत०—(आनंदाने) तुला पुढील आयष्य असो. आतांच आम्ही तुझे स्मरण केले होते. असो, मित्रा य आरग या घाटाच्या मृगास-सनावर वरून आता थोडी कर्मणस करू. (तेथे जाऊन बसतो)

माध०—आज ए वटकीचे काटे, जग ब्राह्मणाला नुसता तांडानही नमस्कार करवला नाही अं ! फार उन्मत्त हात चाललीस; थांब तर तुला आतां शापच देतो.

संगीता—(निरस्ताराने) इ, काय हे भोळे ब्राह्मण ! अरे तुमच्या शापाना महिमा पांडवांवरोंवरव गेला ! आतांच्या काळांत झटले तर, ज्यांना महाराजांचे कृपाकरून वरले आहे, त्यांचा इंद्रवज्रापावूनहा भंग होणार नाही, समजलास.

माध०—दुष्ट, माझा अपमान करितेस काय ? थांब तर आतां तुझे कृपाकरूनच डिरावून घेतो. (श्वेत केंतून वळ जाऊन) मित्रा, एकंदर तुझ्या पदरच्या मागसांन दोघाच चरित्र फारच निंद्य आहे बरे ! कधी तरी यातून तुझ्या तोंडाला काळोखी लागेल !

संगीता—(त्याचे तोंड दाखून) मल्या प्रेतखाऊ, तू हे सत्य करून देशाल काय रे ?

माध०—(तास दूर टाकून) अगे अमंगळे, मला स्पर्शदेखाल करू नको. मूढे, हे नगर झटल तर विटचेटांचे केवळ आगर ! असे असतां येवढ्या रात्राची घरांतून बाहेर पडून, कोणाशा संकेत केल्यावांचून नमको येथे कशी आलोस गे ?

संगी०—तोंड संभाळून बोल बरे, मा ब्राह्मण पहाणार नाही !

माध०—राजा मा तुला खरे सांगतो कां, आतांशां हा तुझा कलि-प्रिय, अशिक्त जनांच्या वायकाभोवतीं नेहमी घिरट्या घालितो; आणि थोडा कांहीं तिच्या पाहेली को, हा जाणगा त्याच्या

जबळ उभोच !- (संगीतेस) टवळे, मी खोटे बोलतो काय गे?
 संगी०—पहा महाराज, आहे हा लुत्रा ब्राह्मण को नाही? (माध-
 ढ्यास) अरे ये लुव्या, महाराजांनी जी भावांकडे कामगिरी
 दिली आहे, ती हीच आहे समजलास? शुद्धीवर ये अमळ !

माध०—(खजोल होतो)

संगी०—महाराज, आतां याला थोडी समजूत देते. (त्याची शेंडी
 ओढते व तो संतापून तिजवर ओरडतो)

श्वेत०—अगे अगे संगीते, जाऊं दे सोड, तो वेडा ब्राह्मण आहे !
 (तिला दूर करितो)

माध०—होय महाराज, मी खरोखरीच वेडा आहे.

संगी०—अहो, याला कोणीं झणावे वेडा! हा तर बृहस्पतीलाही
 शहाणपण शिकवील ?

माध०—थांब सटवे, आतां तुझ्या तोंडांनेच निवाडा झाला. महाराज,
 पहा आतां ही आपल्या कामगिरींत कशी हयगय करते ती !

संगी०—मेल्या, आतां होऊंच दे; माझी तर साक्ष महाराजच देतील.
 आतां ब्राह्मण नाही मी पहात; तर लाव अंगीं पाहूं?

माध०—महाराज, विद्वानांशीं हिनें विहार करावा हेंच हिचें काम ना?

संगी०—होय, मीं तर असाच करार करून घेतला आहे.

श्वेत०—अगे अगे, सांपडलीस बरे !

संगी०—[खजोल होऊं लागते]

माध०—अगे मी सुरगुरूपेशांही विद्वान आहे, हेंही तूं धडधडीत
 महाराजादेखत कबूल करितेस, मग एक दिवस तरी माझ्या घरीं
 आली होतीस काय तें सांग पाहूं? (राजास) मित्रा, आतां हिला का-
 ढून टाक, नाही तर घटकाभर तरी माझ्या स्वाधीन कर. (तिला
 धरून) चल येथून अमळ पलीकडे. आतां तर कधींही सोडणार
 नाही. (ओढतो)

संगी०—(रडत) महाराज, मी तुमच्या पायां पडते. हा ब्राह्मण मी
 जवर मोठाच कहर करील !!

श्वेत०—(हंस्त) अरे सोड सोड, जाऊं दे.

माध०—होय, आतां सोडतो तर? (संगीतेस) बटकीचे पोरी, माझा
 अपमान करितेस नाही? चल आतां एकिकडे (तिला ढकलतो)

संगी०—(चटकन श्वेतकेतूच्या मार्गे होऊन) महाराज, आतां

आतां अन्न संरक्षण करा.

माध०—(तिला धरु पाहतो)

श्वेत०—(त्यावर रागावून) हं, खबरदार माझ्यादेखत कांहीं गोंड-
गाई केलीस तर.

माध०—वरें, एखादे दिवशीं तरी पाहून घेईन. (तिच्याकडे पाहून
मिशांवर हात फिरवतो)

श्वेत०—असो, मित्रा हो घटकाभर कर्मणूक झाली, पण हो वेत-
क्या रात्री येथे आली, यावरून कांहीं तरी आनंदाचे वर्तमान आ-
णिले असेलच ! हणून आतां क्षणमात्र स्वस्थ वसून ऐकुं. (दोघे
वसतात. संगीतिस) काय आनंदाचे वर्तमान असेल तें सांग वरें आतां ?

माध०—हिला दुसरा जन्म पाहिजे तुला आनंदाचे वर्तमान द्या-
ला ! अहो संगीताबाई, वसा या एकदाच्या शांत आणि ओक-
काय असेल तें ?

संगीता—(आपल्याशीं) युवराजांनै हेंच कशाला अगोदर विना-
रावें ! असो सांगतें आतां. (उघड) महाराज मी आनंदाचे वर्-
तमान आणणारी खरी, पण काय करूं !

हरिणी वृत्त (पूर्वार्ध)

॥ चतुर तरुणा ध्यात्री कैशो करुनि निजानुगा ॥

॥ तुज नच कळे सांगूं कीती पुरेलहि तें किती ॥

माध०—(मध्येच) थांब पोरी, या पुढील मी सांगतां. (राजास)
मित्रा मी तुला सांगत असतो ना? कीं,

(उत्तरार्ध)

॥ कथिं न असुरा ऐशी कांता भजे अजितीं रतें ॥

॥ हणुनि मज तूं हीच्या कामा नको अनुमोदवूं ॥ २९ ॥

संगी०—तें असो; पण युवराजा, हा गोष्ट लोकांत नाही बोलायची-
खरें हणशील तर तिचें मन तुजवर कसें वरें असेल ? तुझें आयें
परत्वाआभलाय आणि कार्पण्य हे दोन्ही गुण समसमान वास्त
कारतात. आणि हे तर अगोदरच एकमेकांशीं विरुद्ध आहेत ! पह-

आतां, वसुंधरेला तूं सर्वस्वों लुटलेंस, आणि तिचा परिजन पण
 तसाच ! त्यांचें स्वकष्टार्जित धन देखील त्यांजपासून घेववेल इत-
 कें वेतास. तर सांग आतां कीं, नुसत्या आमच्यासारखीच्या पो-
 कळ बागविलासानें ती तुला कोतून वश होणार तें ?

श्वेत—(कोपानें) कायरे, तुझी सगळेच मजवर नसते दोष अगो-
 पितां ? मीं तिचें काय वाईट केलें !

उपजाति.

॥ तत्पालकांला नच ठेवियेला ॥ शत्रू तसा मित्रहि मी मदन्य ॥

॥ आतां कशाला मनिं गर्व वाहे ॥ भजो मला हे अचलस्वभावे ॥

संगीत—हीच आपलीं भाषणें आपल्या कृत्याला घातक होतात !

श्वेत—काय गे, तूं आज कांहीं तिच्यापासून लाच घेऊन आलीस वाटतें ?

माधव—(एकीकडे संगीतेस) थांब आतां तुझी खोड काढतो.

(उघड) अरे मित्रा, यांत काय संशय ! आज ही प्रतिज्ञें जेव्हां
 असा मजकूर सांगते, तेव्हां तो कां लांच घेतल्या शिवाय ? बरें
 तें असो; पण जर असाच सांगायचा, तर हिनें आपल्या नांवाप्र-
 कायें संगीतांत तरी सांगायचा होता, तेंही नाहीं ! (संगीतेस) ये
 बटकीचे पोरी, तूं आतांशीं काय मांडलें आहेस ? नाहीं पाहत रा-
 जावें हित, नाहीं प्रजांचें ! बरें स्वार्थ साधशील, तर आमच्यासारखे
 घुलपुरुष तुझ्या अन्नूला बट्टा लावल्यावांचून कधींही सोडणार
 नाहींत. तुझ्या बापानें तुला जें येवढें मोटें नांव दिलें, तेव्हां
 त्यानें तुझा कोणता गे गुण पाहिला होता ? (आपणाशीं मान डो-
 लवून) काय झणे आर्य संगीता !

संगीता—मेल्या, थांब आतां तुझ्या जिभेचा शेंडाच घेतें.

श्वेत—(कोपानें) काय रे तुझी निर्लज्ज आहांत ! प्रसंग कोणता
 हें कांहीच समजत नाहीं काय ? (दोषे चूप बसतात. संगीतेस)
 काय गे काटें, बोल काय असेल तें ?

संगीता—(घाबरून) महाराज, मी खरें सांगतें कीं, मीं आपल्याक-
 डून प्रयत्नांत तिळप्रायही कसूर केली नाहीं, पण तिनें मला कांहीं
 मळतेंच उत्तर दिलें !

श्वेत०—काय, भलतेच उत्तर दिले ! सांग बरे काय ते ?

संगीता—(कांपत)

द्रुतविलंबित.

॥ मधुरसे भरला घट कानकीं ॥ सुमति त्या शिवगार न जाण कीं ॥

॥ कयुनि हे उपमा वदते अशी ॥ अकुलिना कुलिना भजते कशीं ॥

श्वेत०—(संतापदुःखानें) अरेरे, माझे कालीज उभें चिरले ! डोकें फुटून गेलें, अंगाचा दाह होतो, हाय हाय !

आर्या.

॥ तक्षकविषार्क हा कीं वज्राचा तोत्र कोप, रुद्राचा ॥

॥ मज झोंवला अहाहा अग्निच कीं काय हा समुद्राचा ॥ ३२ ॥

अरेरे, मला कोणी ह्या नदींत नेऊन टाका अगोदर. (अंग टाकतो, दोषे त्यास सांवरतात)

मा०—मित्रा, हें काय ? तुज सारख्या वीरांना असें करणें अनुचित आहे !

श्वेत०—चांडाळिणी वसुंधरे, ज्याची त्याला जाती श्रेष्ठच असते, ह्मणून त्यानें परजातियांस अकुलिन ह्मणावें काय ? आणखी हें तुला पूर्वीच कसें नाहीं समजलें ! हे पंचमहाभूतांनो, तुम्हीच आतां ह्याचा निवाडा करा.

सुसंधरा.

॥ मूढेनें काय केले भुलवुनि मजला दूर घेवोनि आली ॥

॥ आतां कां भीति घेती दुरदभिमुख हे व्यक्त व्हाया मर्दाली ॥

॥ लज्जाव्यालोलनेत्रें स्मितरुचिरमुखें पेटवोनी मदंगीं ॥

॥ कामाग्नी, सद्यं कां हे कळविति मजला दुर्धरा दुःखदा गीं ॥ ३३ ॥

अगे हे कर्मचांडाळिणी वसुंधरे, थांब आतां; तूं जो येवढा जात्यभिमान वाळगतेस, त्याचा समळ उच्छेदच करून टाकतो.

मदय०—हं हं! मित्रा, असें झालें ह्मणजे उभयपक्षांही कल्याण होईला

संगी०—खरें जर ह्मणाल तर, यांत तिचा कांहींच दोष नाही. ही सर्व तिच्या परिजनांचीच शिकवण आहे. ती केवळ त्यांच्य सामर्थ्यावरच उड्या मारिते.

श्वेत०—कांहींचिंता नाही, असं दे. मीं आतां असा निश्चय कला आहे का
स्वधरा.

॥ पूर्वी त्या धार्तराष्ट्रें छळुनि बहु जसे पांडवांला सदार ॥

॥ वस्त्रांतेही हरुनी गर्हनिं दवडिलें कीं कराया सदा रं ॥

॥ तैसें तत्पालकांच्या करुनि पळवितों शस्त्रसंहारणाही ॥

॥ पाहातो युक्ति केशी रचिल मग मनीं आपुल्या तारणा ही ॥३४॥

संगीते, जा जा त्या कलिप्रियाला आतांच्या आतांच घेऊन ये.

संगी०—जशी महाराजांची आज्ञा. (नामशां) आतां ठीक, ही पहा
मी चाललेच. (असें झणून निघून जाते)

श्वेत०—(किंचित् श्वासोश्वास टाकून) या दुष्टेचीं दुर्वचनें राहून राहून
मला संताप देतात ? असो; मित्रा, मीं तिला कितोवेळ सांगितलें.
कीं, अगे सांपत तुझा प्रतिकूल काळ आहे; तर तूं असं कर कीं,

आर्या.

॥ दुरवस्थेंत पतोच्या पावे बहु लीनतान कैरविणी ॥

॥ घे उपदेश तियेचा मजशीं निजवातकें स्ववैरविणी ॥

माध०—(चोहीकडे पाहून) अरे तूं झणतोस तें कांहीं खोटें नाही,
पहा, हा चंद्र अस्ताचलाजवळ येत आहे तोच हा कमलिनी लीन
होऊं लागल्या. असो, मित्रा आतां प्रभातकालचा समय होत आ-
ला, तर आपण येथें कशाला रहावें ?

श्वेत०—ठीक आहे चलच तर. (चालून) अरे तूं धांवत जाऊन सं-
गीतेला मंदिराकडेच येण्याला सांग कसा.

माध०—हो हो, खरेंच ! (धांऊन) अगे अगे संगीते—

[असें झणून सर्व निघून जातात.]

१ स्त्रीसह. २ अरण्यांत. ३ रडत. ४ चंद्रविकासिनी कमलीण.

चित्रदर्शन नामक द्वितीय अंक समाप्त

श्री आर्य वसुंधरा नाटिका.

अंक ३

प्रारंभ.

स्थल—विश्रामप्रासादाजवळील उपवन.

पात्रं.

श्वेतकेतु	श्वेतद्वीपवासी एक गृहस्थ.
माधव्य	त्याचा मित्र.
वार्तिक	एक दूत.
सुनीता	राजपत्नि.
सुबुद्धा	तिची दासी.
संगीता	श्वेतकेतूची दासी.

(नंतर उदासवृत्ति धारण केलेला वार्तिक एक नायक एक दूत प्रवेश करितो,
वार्तिक—(खेदानें) साकी.

॥ झाली आतां चाकरि जैशो शुलावरची पोळी ॥

॥ संपत्तीं देती परि तें वर्त्तन अंगचि सोली ॥

॥ कळलें हें मजला ॥ आला अनुभव चित्ताला ॥ १ ॥

खरोखर न मिळाली संपत्ति तर चिंता नाही परंतु स्वातंत्र्यासारखें सुख नाही; मी आज केवढ्या अडचणींत सांपडलों! (वर पाहून) परमेश्वरा, आतां तूंच सांग कीं, आजचा हा प्रसंग मी कसा वरें पार पाडूं? माझा सेवाधिकार तर पडला असा:—

दुतविलंबित.

॥ नृपतिकार्य मला करणें जसें ॥ जनहितों मन गुंतविणें ठरें ॥

आणि आजचा प्रसंग तर असा आहे कीं,

॥ उघडतें नृपगुह्यचि बोलतों ॥ न वदतां जन माशचि पाहतों ॥ २ ॥

असें कांहीं परस्परविरुद्ध वर्तमान सांगण्याची पाळी आली! असो, व्यर्थ शोक तरी कशाळा करूं? कळलें तें वर्तमान इतकें

प्रसिद्ध करितों. (इकडे तिकडे पाहून) बरें झालें, हा येथें आ-
 नायासैच जनसमूह जमला आहे. (थोडे चालून) अहो जनांनो,
 अमळ आपले व्यापार बंद ठेऊन इकडे नीट लक्ष द्या. तुहांस
 डाऊकच असेल कीं. आपले माहाराज श्वेतकेतु यांनीं आपल्या
 प्रांतांतून जें जें वर्तमान होईल तें तें यथातथ्य चौहोकडे प्रसिद्ध
 व्हावें ह्मणून, कांहीं वार्त्तिक संज्ञक दूत नेमिले आहेत. तर
 त्यांपैकीच मीही एक वार्त्तिक आहे. मो आज तुहां सर्वास
 भसें कळवितों कीं, नुकतेंच आर्य वसुंधरेच्या मुखांतून जा-
 त्यभिमानानें असें कांहीं शब्द निघाले, कीं तेंणेंकरून महाराज
 केवळ कोपरूप होऊन त्यांनीं तिच्या परिजनांतून जातिभेद मोडून
 टाकण्याकरितां, प्रथमतः त्यांनीं स्वधर्मश्रद्धाच नाहींशां करण्या-
 ची प्रतिज्ञा केली. त्यायोगानें भसें झालें कीं, कोणाचा जोहा
 कोणाच्या पायीं राहिला नाहीं! कोणी ह्मणतात, विधवांचीं लक्षे
 कराल तर आतांच आर्य वसुंधरा जानांतून सुटते! कोणा ह्मण-
 तात, ह्यावेळेस निराकारपरब्रह्म भाडवा! कोणी ह्मणतात,
 डोळे मिटून नुसते आकाशाकडे पडा, कीं लागलांच तेथें आर्य
 वसुंधरा आपल्या संपूर्ण वैभवासह वर्तमान परत येत असलेली
 दिसेलच; आणि कित्येक तर असेंही ह्मणतात कीं, म्लेंच्छस्त्रियांप-
 माणें सर्वतोपरी येथील स्त्रियांचें आचरण होऊं लागलें कां, वसुं-
 धरेची उन्नति आहेच समजावयाची! असा आणखी अनेक री-
 तींनीं ठिकठिकाणीं भलभलताच पर्याय चालू झाला! बरें इतकें
 असूनही अज्ञावेळीं, कोणी महान् टकबुद्धीची अशी एक संगी-
 ता नामक बाई उत्पन्न होऊन, या सर्वांचेंच मन आपल्याकडे
 ओढून घेऊन, यांपैकीं कोणालाच आपला पक्ष बलवत्तर करूं
 देत नाहीं! या सर्व गोष्टींवरून इतकाच मात्र प्रकार झाला आहे कीं,
 ज्या वीरांचें नुसतें नांव ऐकतांच शत्रूंचीं अंगें भयरोमांचित होत
 असत, तेच आतां कुत्र्यांच्या भुंकण्याबरोबर वेशुद्ध होऊन पडूं
 लागले! या सर्वांचें खरें कारण ह्मणाल तर, सौंदर्यसंपत्तिचा जि-
 ज्ञेयायें अतिशय आहे, अशा या आर्य वसुंधरेचा युवराज
 श्वेतकेतूस लोभ उत्पन्न झाला हेंच.
 (पडद्यांत—भरे वार्त्तिका, अमळ उभा रहा, उभा रहा. जा का,

सुबुद्धे त्याला आधी लवकर वर घेऊन ये.—(भसे शब्द होतात.)

वार्त्तिक—(ऐकून इकडे तिकडे पाहून) अरेरे, हें तर स्वामिणी सुनीतावाईचें मंदिर ! आंता माझे शेवटले शब्द फारच दुःसह झाले असावेतसें वाटतें ! तर राजगृहांत कलह उत्पन्न होण्याचें बीज मीच पेरलें झणावयाचें. अथवा मी कशाचें ? मी आपल्या कर्तव्याप्रमाणें केलें. मला वाटलें होतें कीं, जनसमूहांतच कांहीं कलह माजेल; परंतु हें तर तिसरेंच प्रकरण उपस्थित होत आहे ! (थांबून) पण आतां साक्षात् तरी कशाला भेटूं ? तर जावें हेंच वरें ! (असें झणून निघून जातो)

(ही पुर्वोत्तरकथेची सूचना झाली)

(तदनंतर मोठ्या गडबडीनें सुनीता व सुबुद्धा प्रवेश करितात)

सुनीता—(पूर्वी कांहीं बोलतातसें दाखवून) पण काय गे सुबुद्धे, कोंठ आहे तो ?

सुबुद्धा—गेला तो. ह्या गर्दीमुळें त्याला आपले शब्द ऐकूं आले नसतील. पाहिजे तर त्याला शोधून आणतें ?

सुनीता—कशाला, जाऊं दे. पण आर्यपुत्रास, त्या वसुंधरेचा लोभ उत्पन्न झाला, हें तूं ऐकलेस ना? पहा, तूं मलाच लबाड करीत होतीस!

सुबुद्धा—वाईसाहेब तुझी चतुर खऱ्या. कसें पण हें तुझी नाडलें! आतां मात्र मी निःसंशय झालें; कांकीं, वार्त्तिकाच्या मुखाची वातमी, आणि त्यांतूनही महाराजांविषयींची, ती कधींच असत्य वसणार! असो; आतां घाबरूं नका, मी कांहीं तरी उपाय करतें.

सुनीता—अगे याला कोंठें उपाय असतो काय? मला कशाचा तूं धीर देतेस? (शोकोद्दिमानें)

दिंडी.

॥ ध्यर्थ झाला हा जन्म सखे माझा, अन्य कांता वांडितो तुझा राजा ॥
॥ मजशिं निंदीतिल सर्व राजकांता, आजिं येवो थ्यम निश्चयें मंडता ॥३॥
(वर पाहून) प्रभो, आतां हें माझे काळें तोंड लोकांत तरी कशाला मीं दाखवावें? आतां तूं मजवर दोष देऊं नको. मी आपल्या जिवार्थें कांहीं तरी आतां करून घेतें.

सुबु०—वाईसाहेब, अहो असें काय झणतां ! अमळ तरी धीर पस, येवढ्या उतावळ्या कां होतां ?

सुनी०—अगे मी कशाचो उतावळी होत आली ! जे होणें तें आपो-
आपच होत आहे.

स्वागता.

॥ ऐकतांच अशि दुखिते वाणी ॥ कांपलें अतुनि काळिज माझे ॥
॥ संधिवंधं तुटले चळलेही ॥ सोडुनी अस्तु निजस्थळ बाई ॥ ४ ॥
तर आतां मी तुला इतकेंच सांगतें कीं, माझ्या दुःखानें दुःखित
होणारी साऱ्या जगतांत एकटी तूच आहेस ! पण तूही असें समज कीं,

आर्या.

॥ मज न तुझा तुज माझा घडला न स्नेह या जगीं केव्हां ॥
॥ किंवा भांडूं अकरुण-चित्तें आतां क्षणेक गे येव्हां ॥ ५ ॥

सुबद्धा—(प्रेमकोपानें) तुझी आपल्या झणा पाहिजे तर, पण
तुमच्याबद्दल मला काय झणून दुःख होईल ? तितक्यांतून तुझी
ठीकच सांगितलें. पण यांत मी असें विचारतें कीं,

अनुष्टुप्.

॥ लक्ष्मीचें कमलाशीं कीं ॥ रवीचें किरणांसह ॥

॥ होणार भांडणें कैसें ॥ सुबद्धेचें सुनीतिशीं ॥ ६ ॥

थथवा मी जास्तो कशाला बोलूं; आणि त्यांतून आज तुझाला मा-
झे बोलणें पटणारच नाही. तर मी येवढेंच सांगतें कीं, मला काहीं
तुमच्याबद्दल शोक होणार नाही. तुझाला लागेल असें अचरण करा.

सुनी०—अगे, तूं रागावूं नको. मी तुला तुझ्याच झणण्याची आठवण
देतें. तूं मला एकदां असें सांगितलें आहेस ना? कीं,

शार्दूल विक्रीडित.

॥ कामांधा नच आणवी नयन तो धन्वंतरीही परी ॥

॥ लोभ्याला विटवी असा धनदही नाहीच विश्वावरी ॥

॥ मूढत्वा कपटें धरी गुदाह त्या नाही गुरु चांगला ॥

॥ ऐशा जो त्रिगुणें धरी उतरिता कोणी न त्या टांगला ॥ ७ ॥

तर आतां तूच सांग कीं या अशा दर्षट गोष्टीचा भरवसा धरून
व्यर्थ निंदा करून घेण्याला मी जगांत तरी कशाला राहूं ?

मुबु०—मी हें विसरलें नाहीं? आणखी असेंही आतां मला आठ-
वतें कीं, त्यावेळीं ती गोष्ट तितकीच राहून गेली. तर तिचा
मी आतां शेवट करितें. असें जरी खरें आहे, तरी त्याला दुर्घट
झणतां येत नाहीं. तर:—

दिंडी.

१. जिथें मंत्रांची व्यर्थ शक्ति होते ॥ वीरवाहूसीं व्यर्थता जिथें येते ॥

॥ कल्पकांची कल्पना जेथ नाहीं ॥ जगां दुर्घट तें मात्र खरें बाई ॥

मुनी०—असें काय! तर सांग बरें येथें आतां, तूं काय करशील तें?

मुबु०—जें करीन तें तुझी पहालच. आणि शेवटीं मी तुझांस अ-
सेंही सांगतें कीं, माझा जर प्रयत्न व्यर्थ गेला. तर अगोदर मी
आपला नाश करून घेईन, मग तुमचा.

मुनी०—ठीक आहे. मीच जर आपल्या जिवाविषयीं उदार आहे
तर तुझ्या जिवानी मी कशाला आस्था धरूं? तर आतां काय कर-
तेस तें लवकर मात्र कर.

मुबु०—मी तुझाला प्रथम येवढें विचारतें कीं, आपलें महत्त्व कमी
न होतां, महाराजांनीं दुसरी स्त्री वरली झणून झालें काय? राज-
पराण्यांतील पुरषांना अनेक स्त्रिया नसतात कां?

मुनी०—वाहवा, वाहवा गे शहाणे! अगे त्यांनीं आणखी दहा बाय
का केल्या झणून माझे काय गेलें? मला नाहीं आवडलें तर म
आपलो काशीवास करून राहीन. अशाबद्दल कां हा मी धाद
करतें? शावास !

मुबु०—होय बाई, मी तर असेंच समजतें !

मुनी०—छी, तसें नव्हेच. ऐक तर सर्व-अगे जिच्याविषयीं ह्यांनीं
असा लोभ धरला आहे, तिच्याविषयींच तेवढा न धरावा, हाच
काय तो माझा वाद आहे. कांकीं, एक तर तिची सर्व संपत्ति
ह्यांनीं हरण करून घेतलो! त्यांतूनही ती जर खऱ्या क्षात्रधर्मानें
प्रसूती तर चिंता नाहीं, पण येथें केवळ उकविद्येचाच प्रभाव झा-
ला ! हें असून आतां तिजविषयीं यांनीं अशी बुद्धि काय झणून
बरें धरावी? आर्यपुत्रांनीं तिचा तर वारंवार उल्लेख मांडला आहे!
तिच्या पालकांचों शत्रें तर हरण केलींच, पण वस्त्रही करून पुर-
वें खायालाही देत नाहींत ! भुकेचें दुःख अनिवार होऊन, जर

कोणी थोडा वांकडा शुद्ध काढला तर हा त्यांना उन्मत्तपणाने म-
यंकर शिक्षाच देतो ! अथवा असे कशाला, जेवढीं झणून दुःखे
जेवढे झणून अपमान, ते सर्व हा त्यांना भोगावयास लाविणे,
बिचारे करतात काय ! मजवर भरवसा ठेवून ते निमुटपणे दुःखे
सहन करतात. आर्य वसुंधरा तर आपणास कलंक लागणार
नाहीं, अशाविषयीं शुद्ध मजवर भार ठेऊन बसलो आहे ! हें तर
असोच. पण यांच्या बुद्धीचे प्रवाह आमच्याही देशांत वहात ये-
ल्यापासून तिकडील राजनीतिविशारद कित्येक महात्मे पुरुष तर
या गोष्टीची काळजी घेण्यास वारंवार मला सांगतात. तर सांग
कीं, आतां हे सर्व मला काय झणतील ? मी आपलें तोंड यांनां
कसे दाखवूं ! मी आतां देहाची आशा धरूं काय ?

मुद्दु०—बाईसाहेब, मी आतां तुझांस खरें सांगतें कीं, ह्या सर्व
गोष्टी मला ठाऊक आहेत; व आपणही असच अचरण करावें,
असा माझाही दुराग्रह आहे; परंतु आपलें मानस काय आहे हें स-
मजल्यावांचून मी महाराजांविषयींची अशा गोष्ट आपणांस क-
शी सुचवूं ? पण आतां मी निर्भय झालें. तर मा असे सांगतें
कीं, जर आपण महाराजांपासून दूर झालां तर ह्या सर्व गोष्टी घ-
डून येणारच. व ज्या दोषाला भीतां तो तमच्याच माथीं शेवटीं
येणार. झणून ज्या दिवशीं आपण हा प्रकार प्रत्यक्ष पहाल, त्या
दिवशीं हेंच करणें योग्य आहे, येरव्हीं मात्र नाहीं. तुम्ही जाणतच
असाल कीं,

उपजाति.

॥ संभाविता मृत्युच हे अकीर्ति ॥ विरायुता या जगिं शूद्धकीर्ति ॥

॥ झणून घेवोनिच लक्षकाला ॥ आला हेरो प्राणहि द्यावयाला ॥

मुद्दु०—सत्य आहे, हें मला आवडलें. तर आतां सांग लवकर
मी ह्यावेळेस काय करूं तें?

मुद्दु०— उपजाति.

जरी तुम्ही वाञ्छितसां सुकीर्ति ॥ निंदितसां वास्तव ही अकीर्ति ॥

वसुंधरा दुःखविमुक्त व्हावो ॥ नोहे तरी तोसह मान द्यावो ॥१०॥

सुनी०—तुझे झणणे मीं अगदीं कबुल केले. तर चल आतांच त्या वसुंधरेची भेट घेऊं.

सुबु०—ठीक आहे; पण प्रथम कांहीं त्या संगीतेच्या तोंडावर टाकायला घेतले पाहिजे.

सुनी०—त्या सटवीचे नांवही मजपुढे नको काढूं ! हिनेच तर सर्व हा येवढा प्रळय माजविला आहे! पाहिजे तर तिच्या तोंडावर टाकायला तेवढी तरवार घेऊन ये.

सुबु०—तिच्याविषयीं आपल्या मनांत जर येवढा कोप आहे, तर मग काहींच नको. चला. (थोडे चालून) या अशा या मार्गांनें.

सुनी०—अग्रे तूं चाललीस कोणीकडे ? ती आतां आपल्या पहिल्या ठिकाणीं नाहीं रहात. आर्य पुत्राची तिजविषयीं पवित्रवृद्धि असतांच, तिची सखि सुसंगता हिनें प्रार्थनाकरून, विश्रामप्रासादांत तिचे स्थलांतर करविले आहे.

सुबु०—अं, हे केव्हां झाले ? मला तर ठाऊकही नाही ! असो; तर मग जायचे कोठे ? आपण तर तिच्या मदिराच्या उपवनाजवळ उभ्या आहोंत. (दाखवून) हा आंत जाण्याचा मार्ग, या इकडून (दोघा उपवनांत जातात)

सुनी०—वाई सुबुद्धे, आतांशीं कीं नाहीं जिकडे पहावे तिकडे हाच पर्याय फार वाढला आहे अं ! हे पहा एक उदाहरण.

आर्या.

॥ ही परनारी माधवि या आम्हा लाजवी पहा कैशी ॥

॥ हे नुमजून परी हा स्वर्गस्त्रीनेंहि मानिनाएशी ॥ ११ ॥

सुबु०—[कानोसा घेऊन] वाईसाहेब, वाईसाहेब, अमळ उभ्या रहा. येथे महाराजांच्या शब्दासारखा शब्द ऐकूं येतो !

सुनी०—छी गे, असें कसें होईल ? तुझ्या मनांत तोच विषय मघांपासून घोळत असल्यामुळे तुला अस वाटते; येरव्ही इतका निर्लज्जपणा होईल असें मला वाटत नाहीं. आतां न जाणो, त्या कौटालिणी संगीतेच्या नादाने झाला असेल तर !

[पडद्यांत-मित्रा माधव्या, त्या माझ्या प्राणाधिक प्रियेची अशी शंका असेल तर तिला असें कळोव कीं,]

शिखरिणी. (चरण १)

॥ मला नाहीं लोकीं तुजविण वधु भोग्यच भली ॥

पुढें काय बरें सांगुं? आटवतों अँ.)

मु०—वाईसाहेब, आतां सर्वच खातरी झाली. अरेरे !

(वरील श्लोक चरण २)

॥ अडा वाहे कैशी अशुभकर राज्यास जिभली ॥

(पडद्यांत—मित्रा पुढें हें सांग.

॥ मला राज्याचीही तवविण नसे नाड अजिं गे ॥

झालें माझें सांगणें बरें. तर मग आतां घे स्वस्थ झोंप.)

मुनी—(संतापानें) रे पापाच्या, हें ध्यानांत ठेव बरें !

॥ जिथें मां तेथडा अनयचतुरा बुद्धि नारधे ॥ १२ ॥

सुद्धे, आतां मात्र माझा संताप मला अवरत नाही! तर यावेळेत—

मु०—(मध्येच) वाईसाहेब, हां वेळ संताप करण्याची नव्हे बरें!

सगंधरा.

॥ कामें आकर्षिता जो नच करिं जन तो येइ कोपप्रैकर्षे ॥

॥ हेनाही जाच त्यानें अधिकांच करितो कामप्रेषा कुहर्षे ॥

॥ बाधानें निभयें कीं अनूतहि वदते " मी न ऐशा कृताचा " ॥

॥ वेष्ट्यागारा धर्मातां निजपरअसु कों नाशितो नष्टधाचा ॥ १३ ॥

ह्यातून तुझा येथें अगदीं कोप करूं नका. यांत अन्याय कोणाचा

आहे? आथे वलेंधरा आपण हांऊनच कदाचित् कशावरून

बघा होत नसेल! आपल्याला अगोदर हा सर्व पक्का शोध केला पाहिजे,

मग जे काय करण असेल तें करू. (निरखून पाहून) याला आ-

गां फार उशीर नको; तो पहा संगीता मंदिरांतून निघून त्या स-

मोरील वेळच्या मांड्याकडेच जात आहे. तेथे महाराजही असतील-

च; वला आपण त्याभोंवतालच्या शेरताटाआड बसून सर्व पर्याय ऐकूं

मुनी—चिंता नाही. थोड्याकरितां मी तरो कशाला तुझें वचन

उल्लंघं! चल. कोणोकडून जायचें ?

मु०—(पळे हांऊन) या अशा माझ्या मागून. (दोघो पडद्याजवळ

जाऊन उभ्या राहतात)

संगीता—(प्रवेश करून) रे ब्राह्मणा माधव्या, दंडावर डोकें

१ अन्यायांत चतुर २ कोपाच्या आकर्षणानें ३ वाईट आनंदानें ४ आपला

पण परम्याचा प्राण ६ नष्ट बुद्धीचा

उकन उभा कां ? जा, महाराजांना तांग कों, मी आले आहे.

माध०—(प्रवेश करून रागात काठी उगाडून) ये बटकीचे काटे, घटकाभर उन्हाची देखील तूं मला झोंप लागू देत नाहीस ? थांब तुझी व सुनीतावाईची एकदां गांड घालतो. (विला ओडतो)

संगी०—(हिमका देखून) अरे तूं फार माणसांचा भवमान वृत्तीस आहे ! थांब, तुलाच अगोचर पहा । जांकडून हांकून लावते.

माध०—लावतील वाड ! कारण तूं पडलान वायको. असो; पण संगती, मी राजाचा मित्र आहे आणि त्यांचे व्रक्षण पण आहे. तेव्हां रिक्तहस्ताने तूं माझी भेट कां वगैरे घेत असतस ? झटले तर तड्यावरीं जाऊचें झाड आहे; येतांना एकदोन नारळ मजकरितां आणत, हाणून काय गळे ?

संगी०—(कोपाने) मेल्या जावटा, तुला आतां महाराजांकडून नारळच देत. मघांवाडून संगती कों, महाराजांस मी आज हाणून संगः—

माध०—(मध्येन) बोलें नको, हा पहा जाऊन संगतीच. (मार्गे वळून) मित्रा, निजलास काय, जाय मी आतां आल हाणून संगः

संगी०—(डोळे जोळीत बाहेर येऊन) अरे मी आले हाणून सां. का ? असे काय हाणतोस रे ?

माध०—मी कोडे हाणतो. तें पहा तेंचें कोण उभे आहे तें.

संगी०—(घाबळून) काण, राणी इकडे आली काय ?

माध०—काय गे सुबद्धे, आपण यांनां इतलीं काय ?

संगी०—छा, त्या इकडे येण्याचें स्वप्नही नको !

माध०—असे काय, तूं आला आहेस ! जमले आतां. असो; संगी-
त. आतां मला तूं आपल्या परधणिजच्या जाचांतून केव्हा सोड-
वितस, सांग एकदां ? मी आतांशीं सर्व दिवस असे बाहेर बाहेरच
काठीत आहे. जेव्हां मी घरांत जातो तेव्हां तुझी धणीन अशी असतेः—
शिश्वरिणीं.

- ॥ सदां क्रोधे न्हाली अविनयभृता नित्य असते ॥
- ॥ जिवाशीं संतापे तपन न असा प्रीष्मकृतुंत ॥
- ॥ न बोले अन्याशीं समय पडतां नीट न मशीं ॥
- ॥ गमे या व्राते तें उरगंबिलसें मंदिर मला ॥ १४ ॥

मुनी०—अगे हा आर्यपुत्रच तरी खरा आहे ?

सुबु०—अहो हा काय भ्रम ? अथवा हा आतां आर्यपुत्र नाहोच !

मुनी०—गढे आपण कांहीं लिहिण्याचें साधन आणतो तर बरें होतें.

सुबु०—चिंता नाही, मी तुझाला जशींच्यानशीं अक्षरें हावीं तेव्हां सांगेन.

संगीता—पण महाराज, हें वर्तमान मुनीतावाईना कसें कळलें ?

श्वेत—अगे जी, कळतें कसें ! तुजसारखी घतुर खी ज्याच्या बंदोब-
वस्ताला आहे, तें वर्तमान कां कोणाला कळणार ? तिचा स्वभावच
तसा; पहिल्यापासून अशीच ती !

माधव—होय, वार्तिक अगदी झोंपच घेत असतो ? असो; रेमिणा,
जटलें मी वाईसाहेबांच्या मांडेराकडून आलेलों आहे, बरें कां ?

मुं तिला कांहीं वाईटसाईट बोलूं नको, तुला पाडिजे तें तूं कर.

संगीता—खरोखरीच महाराज, हा मोठा लुत्रा द्राक्षण आहे हो !

श्वेत०—असेना कां ! मी कोठें समक्ष नाहीं हणत, तर आतां भीमां
आहे ? आण खरोखरच संगीते, तुला मी सांगतो कीं, जर ही
वस्तुधरा मजविषयीं अनुराग धरोन असेल तर,

द्रुतविलंबित

॥ त्यजिन मी पहिलो रमणी स्वतः ॥ हिजाशीं तद्विभवास्तुचि आर्पित ॥

॥ हिजपुढें नतिही मज उत्तमा ॥ नच तिचा बहुमानहि यांगला ॥

मुनी०—सुबुद्धे, तुझे लक्ष आहे ना इकडे ?

संगी०—महाराज, तर आतां आपण स्वस्थ असा. आतां नाच गा-
जी सर्व काळजी मजकडे आहे.

श्वेत०—अगे पण असा स्वस्थ तरी किती दिवस बसूं ? मी कांहीं
एकन जाच सडन करतां असें नाहीं आज त्याला दुसरी जोडी झाली.

इंद्रवजा

॥ सुगंधभृङ्क्षणमास्तानि ॥ स्वपुष्पभारें लवल्या लतांनीं ॥

॥ मच्चित्त बांधून वसुंधरेगीं ॥ कंदर्पवंदीं त्यजिलें मंदंग ॥ १६ ॥

माध०—मी तुझी सर्व दुःखि समजलों ! तूं राणीच्या तोंडावर असें
जें हणतोस तें केवळ, मी हें वर्तमान तिला सांगण्यांत मोठेंसे मडक
नाहीं असें समजावे, हणूनच ? असो; आतां मी असें विचागतो कीं,

१ तिचें वैभव २ मुद्यामानें भरलेल्या दक्षिण दिशेच्या वायूनें ३ आगल्या

आर्या. (पूर्वार्ध)

॥ ते स्त्री नशीच हे स्त्री मग तीचा काय रे तुजार्थें ओढा ॥

श्वेत०—धांव धांव, अरे

(उत्तरार्ध)

॥ दे उत्तर तूं ह्याचें नीचस्थिति पावतोच कां ओढा ॥ १७ ॥

माध०—झणजे काय ?

श्वेत०—अरे, झणजे असं:—

शिरवरिणी.

॥ पतीच्या अन्याया नच मनिं कधीं दे स्थल संती ॥

॥ तयाची जे वांछा नच काधिं तियेभाड भसती ॥

परंतु भागचे येथला प्रकार असा असतो,

॥ मदन्यायें वाटें हिजशीं निजमानित्व ढळलें ॥

॥ झणनी कोपानें करि मज सदां जाच सगळे ॥ १८ ॥

माध०—अरेरे, तूं हें खरोखर अन्यायानें बोलतोस वरें! या कौटालिण

संगीतेच्या नादानें अगदींच तूं विथरलास ! देवी सुनीतेच्या

लेपणावरच तुझी येवढी प्रौढी वाढली हें तूं विसरलास? पण राज

मुला सांगतां कीं, तूं तिला अंतर देशील तर नाशच पावशील वरें !

संगी०—(श्वेतकेतूस कांहीं संकेत दाखवून) भावो माधव्या

भडजी, तुझी महाराजांस विनाकारण दोष देतां आहांत ? एका

मां तुझाला यांतील खरा प्रकार सांगतें.

पृथ्वी छंद

॥ मिळे अमृत वांछितां मग कशास कांजी पिणें ॥

॥ नभीं न अशि सुंदरा मग दुजीस कां वांछिणें ॥

॥ झणाल तरि सांगतें नृपतिनीतिची मी परी ॥

॥ प्रजाजन धरी जशी पुरवणें तदिच्छा खरी ॥ १९ ॥

माध०—काय, तर मग आर्य वसुंधरा आपण होऊनच याला वरें

इच्छिते ? देवी सुनीतेविषयीं याची अप्रीति मुळाव नाहीं ?

संगी०—याची खात्री महाराजच करतील. (श्वेतकेतूस संकेत करतें)

श्वेत०—[तिचा भाव उमजून] मित्रा माधव्या, तूं शहाणा आ

हेस तर सांग वरें !

दुतविलंबित [पुरार्थ]

॥ नृपतिषी कृति उत्तम कोणती ॥ निजजनेष्टे करणे वर वा नवा ॥

माध०— थांब भयळ, मी विचार करतो.

तु०— वाईसाहेब, आतां हा कपटविद्येचा प्रवेश होत आहे बरें कां?

माध०— बरें मित्रा, तूं पुढें काय झणतोस तें झण.

श्वेत०— [उत्तरार्थ]

॥ न भवुराग तिच्यावरि मी करी ॥ मजवरी पतिभावच ते धरी ॥

माध०— [शंकित होऊन] गडें संगीते, हेंच वर्तमान खरें अशु-
विषयीं तूं आपल्या प्रियजनाची शपथ घाहतेस ?

संगीता— [श्वेतकेतूकडे पाहून] हा ब्राह्मण मोठा पक्का आहे हो !
असा; मी आतां याला चांगली ठरवितें अं. [माधव्यास] अहो
मदजी बाबा, खरें झणाल तर या जगांत काय ते मला प्रिय तुझीच
आहांत, पाहजे तर मी तुमची देखाल शपथ बाहीन.

माध०— (मनाशी) हिनें काहीं तरी कृत्रिम मांडले आहे! मी पणें
जाणतो कीं,

आर्या

॥ निजनामरक्षणाची नघ मानीं जो मनी कधीं परवा ॥

॥ व्याजाच्या भी न धरी ऐकून अकुलज कधीं अधीक रवा ॥

तेव्हां हें मोठें संशयचिंच स्थान खरें ! (उमड) अगे तूं महा उ-
कवायाला पहातेस ? कांकीं, मी जर कधीं तुला नुसतें बोट लाव-
ले तर तान ताड उडतेस; आणि आतां तर सगळ्याच्या सगळ्याच
प्रिय झणतेस हें कसे ?

संगीता— अहो तें उगीच लोकांकरतां! परंतु माझ्या मनांतील भाव
असा आहे कीं, आर्य वसुंधरेचा युवराज श्वेतकेतूशीं योग
घडवून मग मीं तुझाला घरावे; आणि झणूनच मी येवढा अमं क-
रतें ? तुझी माझी चेश करतां तरी मला खरा कोप कधींच येत
नाहों. यावरून नाही कां हे तुमच्या लक्षांत येत ? (प्रेम दाखविते.)

माध०— (हर्षानें) संगीते, तर ये मजजवळ येऊन उभी रहा
पाहूं हे मजपेक्षां तूं मोठी आहेस कां लहान तें?

संगीता—अरे हैं काय दिखन जाहां कां ?

माध०—अगे पण जर तूं माझा वाय होव डीगार, तर मग त्यानी लाजती कशाला ? चल ये.

संगीता—(राजाकडे पाहून) आतां सोंपामारखी संपादणी करणे माग-आले खरे ? (तसें करणे)

माध०—(आनंदानें) मित्रा, कसा रे मी शोभतो आतां ? असो; आतां तूं त्या आर्य वसुंधरेला मार, हाण, लूट, कां वायको करून डोक्यावर घेऊन नाच; पाहिजे तें कर. मीच काय, पण जवढ्या जाती आमचें श्रेष्ठत्व मानितात, त्यांतून एकालाही तुला बोलूं देणार नाही.

श्वेत०—अरे तें असो, पण तेवढी घरची व्यवस्था ठेव क्षणजे झालें.

माध०—आतां मी तुनीतावाईची भेट घेतों कशाला ? आपला सर्प वेळ संगीतेशीं कर्मगुरू करण्यांत घालवणार. असो; संगीते जा तूं आतां आणि बलाशक्त त्या आर्य वसुंधरेला महाराजांच्या पायांवर आणून घाल. झाला अगदी अवकाश करूं नको. कांकां, हा असमान होत आला, आतां मला तुजवांबुन घटका-भरती नैन पडणार नाही ! (आपल्याशींच आनंदित होतो)

श्वेत०—(संगीतेस) पण ती कोडे कवूळ आहे ?

संगीता—अं, त्याची कशाला काळजी पाहिजे ? पण हें तरी एक मांडव काम ठरकलें ! [माधव्याकडे पाहून] महाराज, काय पण स्वारी खुलला आहे !!

माध०—(मनाशीं) अहाहा, काय हो ईश्वरानें ही अवदित गोष्ट घडवली ! आणि वास्तविकच—

शार्दूल विक्रीडित.

॥ हा राजा मग साधणार नच कां जें इष्ट त्याच्या मनीं ॥

॥ मी-वेळं मिज कां न होत असतां कल्याण साधून तें ॥

॥ संगीतासम सुंदरा न वनिता स्वर्गातही वास्तव ॥

॥ ऐशो ते मिळणार आजिं मजला पावो पिता सार्थक ॥ २२ ॥

श्वेत-वाहक ! मित्रा माधव्या, तूं आपली तर पोळी साधलीस ? पण-

माध०—(मध्यम रागानें) काय गे संगीते, तूं अझून येथेंच आ-
हेस कां ? मनीं तावाईमारखी दांडगेपणानें वागशील तर मला

नाहों हो खपगार ! जा कशी लवकर आणि तिला सांग की,
माधव्य भडनांन राजानें मन वळविलें आहे, तर तूं लवकर चल.

संगी०—अहो नव्या नवरीला पहिल्यानें असें बालूं नये!

माध०—शाबास श बास, मी तुझ्या पायां पडलों. (तसें करून)

जा आतां लवकर, तो येन नसला तर तिला ओढून आण.

संगी०—ती तर एका पायावर तयार आहे. तिनें हे सर्व शब्द ऐकले
कीं माझ्यापुढें ती! ही पहा मी चाललेच आतां. (निघून जाते)

माध०—मित्रा, आतां आपल्या विलासांतडे पाहून इंधणी कशी हो-
ईल? वाहवा, ठीक झालें बुवा हें!

अंजनी गीत.

॥ वसुंधराहे तुजला भोग्या ॥ संगीता ही मजला योग्या ॥

॥ सुनीतेच्या सोडुनि भाग्या ॥ कहं ये चल आनंद ॥ २३ ॥

असो; मित्रा, अस्वमान हांत आल्यामुळें ह्या पाहा अकाशांतून व-
क्षत्रांच्या कशा झुंडीच्या झुंडी उगवतात त्या! ये भापण ह्या भा-
सनावर वसूं; इतक्यांत आर्य वसुंधरेसह संगीताही येऊन पों-
हवतच आहे. (उभयतां बसतात)

सुनी०—(खेदानें) सुबुद्धे, चल उठ, व्यर्थ शीण माग झाला ! काय
गे हा जनांचा खोटा स्वभाव तरी? वसुंधरेची माझी गांड पडली
कीं तिणें कितो दुःख करावें! पण काय तरा लबाड गे तो? मज-
शीं तर असें वर्तन, आणि इकडे हा पर्याय. भरें! असो; सुबुद्धे,
तिचें करणें तिज नवळ राहिलें, आतां तूं तिला येवढेंच जाऊन सांग कीं,

आर्या.

॥ मज लावोनि अटीला कशि निष्ठुन जाहलोस तत्करगा ॥

॥ त्याजला त्यतुंगीचा जो होता मजकडेचि पत्कर गा ॥ २४ ॥

सुबु०—वाईसाहेब, यथं अमळ तुझी झकतां आहां !

सुनी०—वेडी आहेस तूं ! कलेंही झालें तरी आतां असें होणारच.

दु विलंबित

॥ परकलत्र हरून तुझा धणी ॥ सवतिची मज देहल जाचणी ॥

॥ मदपमान मला नच साहवे ॥ धिप सुबुक्तचि भक्षुनि राहवें ॥ २५ ॥

चल आतां, हा माझा निश्चय झाला—(बालूं लागते)

बु०—मो सांगतें यवढें ऐकाल तर खरें. तुझी पकें लभांत डेशा को
आर्य वसुंधरा ही साधारण वायको नव्हे ! पुन्हा तिची मैत्रिण
सुसंगताही हलक्या कुळांतली आहे असें नाही. तेव्हां संगीता
 क्षणते हें कालत्रयीही घडणार नाही. आतां येथें शंका ह्मणून
 येवढीच कीं, तुझी जेवढें तिचें सहाय्य करीत आहांत, त्यापेक्षां
 तिला महाराजकडून जर जातच पुष्कळ होत असेल तर मात्र कां-
 ही सांगवत नाही. कांकी, जिवाची आगा मोठी कठीण असते !
 तरीही सत्कूलोत्पन्न अशा प्रसंगी प्राणही देतील, पण गैरवर्तन
 करणार नाहीत. या गोष्टीचा पक्का निर्णय झाल्यावांचून कांहां तुझी
 भलतेंच कळं नका; कारण तुमचा असा विपरीत परिणाम ऐकून ती
 अगदीच उदास होईल, व महाराज तर आपला मनोरथ पूर्ण करून
 घेतीलच. असो; जें मला वाटलें तें सांगितलें यावर आपली मर्जी.
मुनी०—(शंकित होऊन) काय वाई, तूं तर मला जंथ तथें खो-
 लंबाच करितस! असो; पण तुला सांगतें कीं, तिची व आर्यपुत्राची
 भेट झालेला मो लग्न नाही हो पहाणार.
बु०—त्याविषयी तुझी निश्चिंत असा.

आर्या

॥ ज्या कुलटा त्याच भजति निजपतिला निंदुनी परावधाला ॥
 ॥ पण हे खरो कुलीना हीस कपिच तो महातपा व्याला ॥ २६ ॥

तर तुझाला ह्या वेळीं तिला संरक्षिलेंच पाडिजे. आतां येवढें मात्र
 करावें कीं, उद्या महाराज हें कबूल करणार नाहीत, तेव्हां हें
 आतांचे आतांच त्यांचे अंगी लाऊन जाऊं. म्हणून तुझा आणि मो
 तोंडावर पदर घेऊन या मार्गानें गेलां ह्मणजे तितक्यांतच ते तर्कून
 अपोआप लज्जित होतील. आणि मात्र तेथें क्षणभरही उभें राहूं नये.

मुनी०—[हंसून] गड येवढे नाही मला धैर्य करवणार ! कारण,
 आपण अशा लपून छान जात असलेली पाहून त्यांच्या मनांत
 भलतोच कांहां कल्पना येईल !

बु०—[शंकित होऊन] अहो असें काय तुझी ह्मणतां? अस्तमानच्या
 समयीं हिंडण्याचा आपला नित्य क्रमच आहे, त्यांत शंका कशाची?

मुनी०—गडे मग तूं माझ्या अगदीं जवळ अस.

बु०—कां होईना. पण तुझी लांब नका असू? (दोघा बुरखा घेऊन चालतात.)

मा०— पाहन आनंदान) मित्रा तुला इश्वर पावला! नाचून) अथवा तुला
 नाही मला ब्राह्मणालाच पावला ब्राह्मणाच्याच. अरे उठ उठ, ती पड
 माझीप्रिया संगीता तुझ्या प्रियेला घेऊन आला वलनिला सामोरा

सुनी०—अगे हें तर कांहीं भलतेंच लचांड होऊं पाहवें ?

श्वेत०—अरे कोणच्या दिशेनें ती येत आहे? (समोर पाहन) अहाहा
 मित्रा आतां काय करूं बरें ?

विभादरी

॥ रविरथास उत्रलोनिच पाहूं कीं ॥
 ॥ उदाधि बद्ध करूं किं पद रे झणी ॥
 ॥ विधु तुझ्याच नयनीं भरु काहुन ॥
 ॥ तुज नभांत बसवूं वद रे वद ॥ २७ ॥

(त्यास धरूं लागता)

माध०—अरेरे, मी ब्राह्मण मरेन ! पहा, मग नाही तुला आर्य व-
 सुंधरा आणि नाही मला संगीता ! वेड्या, असा वावरलास कां
 येवढा? (एकोकडे) काय बेटा आज चेकाळला पहा ! जणू कांहीं
 आज स्वर्गाचे राज्यच मिळालें !

श्वेत०—अरे जाऊं दे, त्या भिकारड्या स्वर्गात आहे काय !

साकी.

॥ शत्रिपदसेवा मागे हीची न मिळे तिला, सुधेला ॥
 ॥ अधरसमागम, जिचा अशी ते वरिते अजि रे मजला ॥
 ॥ शेते सुख जैसें ॥ स्वर्गी हरिला नच ऐस ॥ २८ ॥

माध०—बरें, मग थांबूं नको जाऊन तिच्यापुढें दंडासारखा आडवा पड.

श्वेत०—ह्यांत काय संशय, असेंच केले पाहिजे. (चालून) हे प्रा-
 णप्रिये वसुंधरे, पुरे हा संभ्रम ! मी तुला साष्टांगप्रणामात
 करतो. (तसें करितो)

माध०—[सुबुद्धेस संगीता समजून] मित्रा, मीही माझ्या प्रिये-
 ला नमस्कार करतो. (चालून) प्रिये संगीते, तोंडावरील पदर
 काढ, ब्रह्मणे मी केलेला नमस्कार तुला दिसल. लोटांगण घालतो.
 (सुनीता व सुबुद्धा विरमत होऊन श्वेतकेतूस नमस्कार करितात)

माध०—अग न संगीते, अगे मी हा इकड उभा आहे, हें कसें तुं
 विसरलास ? चल ये आणि मला नमस्कार कर.

श्वेत०—(हर्षानि) आहा मित्रा,

साकी.

॥ वाटे मजला नभ हें नीचचि मजहुनि आहे मुळिचें ॥

॥ हाडल मेरूच्याही आनीं वजन कमी बहु तुळिचें ॥

॥ झाला बहु मोठा ॥ पाहे माझा अंगवटा ॥ २९ ॥

माध०—मित्रा, खरोखर असें मलाही झालें आहे ! आनचा आपला आनंद पहावयास आपल्या मित्रांपैकीं कोणीही जवळ नाही; तुला श्रीभागि मला तूं! (सुबुद्धेस) अगे ये गंधर्वाचे पोरी, तूं न पहातां परंपरुषाला वंदन केलेंस हें टीक नाही ! असो; हा मी हकडे उभा आहे, तर चल अगोदर मला नमस्कार कर. हीं अक्षरें आतां माझ्या पोटांत ठरेनात !

साकी.

॥ मजला स्वर्गचि काय परंतु नीच दिसे वैकुंड ॥

॥ महाधोर मी उंद्रगृहीं नच ऐसा एकहि उंट ॥ ३० ॥

(सर्व हसतात)

माध०—मित्रा, पहा कसा आनंद झाला तो ?

श्वेत०—अगे प्रिये बसुंधरे, आतां तोंडावरील पडदा काढ आणि एकदां या चंद्रप्रकाशांत डोळेभरून मजकडे पहा. तुला त्या दरमिमानो सुनीलेविषयीं माझे अतःकरण कसें आहे, हें संगीतें सांगितलेंच असेल ? आणखी मीही सांगतों कीं,

आर्या

॥ ती मोठी कुटिल सदां दुर्मुख तीचें कपाळ आवरलें ॥

॥ लावी क्षणोक्षणीं मज दोष सदां चित्त शुद्ध वावरलें ॥

हें कांहीं तिचें नवीन गुण नाहीत ! तिचा माझा संबंध घडल्यापासून थोडक्याच दिवसांन मला असें कळून आलें कीं, हे तिचें नम्रजानच गुण आहेत; तेव्हाच मीं असा निश्चय केला आहे कीं,

साकी

॥ शकनि तीं अन्व्य वगती सत्वगुणाद्या कन्या ॥

॥ बहुत पाहिल्या परि न तुझ्यासम जगतीवर जे अन्या ॥

॥ घाली कर कंठीं ॥ घेऊ तीचो चल भेटो ॥ ३२ ॥

(सुनानेस आलिंगन करूं लागतो)

माध०—(त्याचा हात धरून) अरे वा चुकून एखादें भलतेंच करशील ? त्यांतून हें कृत्य मज ब्राह्मणाकडून अगोदर घालें पाहिजे. तर प्रथम मीं केले ह्मणजे मग तुला तें मगलशयक होईल. (सुबुद्धस)

चित०—अरे तुंहो मोठा साधु आहेस ? असो, पण संभाळ.

माध०—वाहवा, यांची उंची नाही कां तुला दिसत ? (सुबुद्धस) अरे आज येवढा लज्जा कोटून आला ? (राजास) मित्रा, कांहीं ह्मण, पण वेढाज्ञा मोठाच चमत्कारक ! पहा ही कशा आम लज्जेनें घरली आहे ती ? (सुबुद्धस, आतां परे तुझा तो लज्जा, माझे पंचप्राण कासःवीस होतात ! चल, या पंचमद्रामूतांस साक्षी ठेवून, घाल माझा गळ्यांत मिठी. (तिचा पदर ओढून चपामुन) अरे हो संगीताच आहे कां पण ! (निगखून पाहून) काय गे लवाडे—

सु०—(काडकून तोंडांत लावते)

माध०—(कापून गाऊ चोळात एकीकडे जाऊन) अरे मित्रा, त्या लवाड संगीताने मला उकरवें; खाशी वायको मिळालो अं ! ! अरे हो तिची साख सुसंगता आहे. (तळनळून) अबकळे संगीते वर्षाचे दिवस तीनशें साठ आहेत, पाहून घेईन.

चित०—तें असो; पण तूं मोठाच अन्याय केला ? अरे तो सुसंगता ह्मणजे थोरा मोठ्याची कन्या !

माध०—वाहवा मित्रा, तुंहो पण तिला मिळालास ना ? मला काय नाउक हो सुसंगता आहे ती ! आणखी भसें झालें ह्मणून काय झालें ? मी किती केले तरी वरकडचाच आहे ! लवांत चेष्टा करीतच असतात. (सुबुद्धस,) दुष्टे सुसंगते, तूं ब्राह्मणाचा अवमान केलास—

सु०—(मध्येच अगावर धांवून आवाज बदलून) थांब आतां एकाचें दोन करतें.

माध०—(भीत भीत पळून) मित्रा, काय हा अपमान ! तुला सांगतां कां, तूं ह्या गोष्टीचा आर्य वसुंधरेला शिक्षा लाव. (मनाशी) काय हो माझे नशीब ? संगीता संगीता करितांना, मला संगीतांतच रडायला लावले !

चित०—(एकीकडे वळून) अरे तें सर्व वेतावातानें पाहूं. सध्या आपला हात तर उगवून घेऊ दे; चल हो पुढें.

माध०—मग पाहिलेंस ! असो; तूं न पाहिलेंस तर मा पाहोन
 [भीत भीत पुढें यऊन] अगे आर्य वसुंधरे, तुला यात्री मी
 क्षमा करतां, तर आतां तूं आरला विधि आटवून घे—बाई सुसंगते
 तुझा आवाज किं नाही येत आमच्या सुवृद्धेसारखाच आहे,
 स्यावरून तूं निच्याप्रमाणे ब्राह्मणासो असशील ? तर तूं तिला वैश्य
 करायला सांग. (गजास) मित्रा, तुला आणखी हिचा सनजुत
 कंगयची असला तर कर.

श्वेत०—अगे वसुंधरे, तुला आतां देवा हें उपरत देतां. कारण मि-
 ला दिलें आहे, ना त्याला योग्य नाही. ती मात्री रंगांत वेरंग कर-
 णारा असल्यामुळे, आतां तुला मी एकच सांगतां कीं,

आर्या.

॥ प्राणात्यया न आतां तीव्र आना कथाहि पावेन ॥

॥ मार्गाविल रण जरी ते तां छर कां भयं यमात्रिं नदि ॥३३॥

मुनी०—(सुवृद्धेस) अगे मा माता कोणाची आस्था घेऊन ही
 नियम तरी मोडूं ? (पडर पकाळड कडून राजाच्या पायांवर धा-
 डकन पडन अहाहा, काय हा प्रसद !

श्वेत०—(पावरून) मित्रा, अरे ही देवी सुभीता (अगदीं घाबरतो)

मुनी०—आग पडो. त्या देवी ह्या उदपदावर ! सुवृद्धे, पाहतेस काय,
 धर त्या ब्राह्मणास अगादर.

सुवृ०—[माधव्यास धरावयात जाते]

माध०—[पावरून] अगे वया ! (पळन धांडा उचलून) हं, संभाळ
 माझ्याजवळ आलोस तर डोकेंच फोडन टाकीन, तेंच माझ्या तों-
 डांत मारलोस, दुष्टे ! (असें झगून पळून जातो सुवृद्धा परत येते.)

मुनी०—काय गे सुवृद्धे. आतां कां उशीर ? काय करणें तें करावें.

श्वेत०—[ओशाळपणानें] आतां मी तुझा दास आहें.

मुनी०—आतां दुसरा शब्द नको !

आर्या.

॥ हे मङ्गनाची मूर्ती शुकुटुनी जोस वर्णितां थकला ॥

॥ साहेल कशी ऐशा अकुलजकृत ते खण्याखुण्या नकला ॥

श्वेत०—(दोनपणानें) सुबुद्धे, मी खरेंच सांगतो कीं, हा सर्व त्या अकुलीन संगीतेचा प्रभाव आहे; अथवा माझाच खरा, परंतु मी एकवेळ क्षमा मागतो.

सुनी०—वाई सुबुद्धे, तुला मी निक्षून सांगतें कीं, मला मुळींच आतां देहाची आस्था नाही, ह्मणून तूं कांहीं बोलूंही नको आणि आपला अनिक्रम करून घेऊंही नको.

सुबु०—छी, मी बोलतें कशाला? फक्त चालीप्रमाणें येवढेंच सुचवितें:—
दिंडी.

॥ तुझ्या न कळे बोलणें व्यर्थ वाई ॥ परी योग्या नच अशी आतताई ॥

॥ वचन माझे उद्धुं वा नवा तें ॥ परी शोधार्थें मायतात नतिं ॥ ३५ ॥

सुनी०—वाहवा, तूं कांहीं नांवाची सुबुद्धा नव्हेस, खरोखुरीच आहेस! माझा थोरपणा वर्णून सगळाच दोष मजवर घालूं पाहतेस?

सुबु०—छी, मी तसें नाहीं ह्मणत! पण मी एक विचार सांगतें कीं, महाराजांच्या अंगीं त्यांचा दोष लावायचा तो लावला; पुन्हा त्यांचा कार्यभाग तर साधला नाहींच, त्यामुळे आपल्याला बंदोबस्त करण्याला सवडही आहे; व त्यांतही विशेष हेंच कीं महाराज क्षमा मागतात!

सुनी०—तुझ्या महाराजांचा थोरपणा तुला, मला आतां काय करावयाचा? मी रंगांत बेरंग करणारी, मजपाशीं क्षमा ती कशाला मागायची?

श्वे०—(हात जोडून)

पद.

व्यर्थ सखी कष्टविसी सांग कां मला
तूंच ममप्राण बरें सांगतो तुला ॥ धृ० ॥
कठिण मदन्याय खरा आजि जाहला
पाहिजे तुवां सुमति परी क्षमविला
तुजवीण मला नसे थार राहिला

(नमस्कार करून)

शरण तुझ्या वंदितेंचि चरणयुगलिला ॥ ३६ ॥

सुनी०—(दूर होऊन) सुबुद्धे, हा काय लघाळपणा! जिचे तें डही पहाया वें नाहीं, तिचे पाय पाहणें चांगलें कां? असो;

- सुबुद्धे, आपण तरी कां कोणाचा रंग विघडावा? चल. (जाऊंलागते)
- श्वे०—देवी, हे देवी (तिचे मागे चालतो)
- सुनी०—आतां हे उपपद आहे कोणाजवळ? जिला दिलें तिलाच हाक मारावी. सुबुद्धे तुला यायचें कीं नाहीं? (दोघी जातात)
- श्वे०—अरे त्या लबाड संगीतिनें मोठाच घात केला! वसुंधरा नाही ती नाहीच आणि सुनीताही कोपाविष्ट झाली! असो; (इकडे तिकडे पाहून) अरे माधव्या, तूंही मला सोडून गेलास ना?
- माध०—अरे गेलों कसचा, हा पहा मी ह्या झाडावर माकड होऊन बसलों. (पुढें होऊन) मित्रा तुझी धन्य, कीं तूं आसल्या बायकोबरोबर कालक्रमणा करितोस!
- श्वे०—आतां सर्वालाच अंतरलों! आतां नाहीं घर, नाहीं दार असें झालें!
- माध०—सांगूं? आतां खुशाल त्या आर्य वसुंधरेकडे जाऊन तिला ही हकीकत सांगावी; झाली खुशीनें वश तर ठीक, नाहीं तर बलात्कारानें कार्यभाग करावाच. पण याला उजाडूं देतां नाहीं उपयोगी! कारण मग ती राणीच्या हातीं गेलीच समज.
- श्वे०—(शंकीत होऊन) अरेरे!

भुजंगप्रघात.

- ॥ त्रिशंकूसमाना गती प्राप्त झाली ॥ नभीं भूमिमाजीं नसे यास थारा ॥
॥ परावीकरीतां स्वताचीहि गेली ॥ रुसनी प्रिया दुःखसंतापयुक्ता ॥ ३७ ॥
(पडद्यांत—असें अड्डून पुरतें झालें नाहीं, होईल.)
- श्वे०—(कोपानें) मित्रा, ही देवी सुनीतेची वाणी काय रे? अथवा संशय कशाला. असो, मूर्खे:—

इंद्रवज्रा.

- ॥ वसुंधरा मी नवरी करीन ॥ मानित्व तूझें अवघें हरीन ॥
॥ जाणार कोडें मज सोडुनी ती ॥ राहो न राहो मग राजनीती ॥ ३८ ॥
मित्रा चल सत्वर. (असें ह्मणून सर्व जातात)
- सद्यस्थितिदर्शक नामक तृतीय अंक समाप्त

श्री

आर्य वसुंधरा नाटिका.

अंक ४ था
प्रारंभ.

स्थल—ग्रामवहिर्देश.

पात्रें.

- कार्ष्णि सुसंगतेचा पुत्र.
सुवर्णि त्याचा सारथि.
अर्णव त्याचा मित्र.
आर्य वसुंधरा कण्व महर्षीची कन्या.
सुसंगता तिची सखि.
मातंग एक स्मशानरक्षक.
श्वेतकेतु श्वेतद्वीपवासी राजा.

(प्रथम एक घायाळ झालेला पुरुष प्रवेश करतो.)

पुरुष-(इकडे तिकडे पाहून भयशोकानें) हाय हाय, काय हानिकर!

आर्या.

त्या द्विजकोपकुठारें क्षत्रियरहिता जशी धरा केली

करणार हाहि आर्जीं निःसंशय तत्समा खरा केली ॥ १ ॥

आहाहा केवढा हो याचा पराक्रम ! नुसतें यानें मजकडे कोपदृ-
ष्टीनें पाहिलें, तोंच माझ्या अंगाच्या त्रिंथाड्या उडाल्या! अशास्त्रीं
संग्राम करण्याची तर वार्ताही आझांला दुर्लभ आहे !! (पडद्यांत
कांहीं गलबला झालेला ऐकून धावरेपणानें) अरेरे ! आतां हें
कोपघातानें प्रचलित झालेलें महाघोर क्षात्रतेज आमच्या महारा-
जांच्या मंदिराकडेच वळलें वाटतें !! हाय हाय, आतां आमची
कधी अवस्था होईल ? (गोंधळल्याप्रमाणें चालून) अहो सार्ग-
चसंभें सांगा, सांगा, ते म्हेच्छाधीप महाराज श्वेतकेतु, तुमी
कोठें पाहिले काय ? (ऐकल्यासारखें करून) काय झणतोस,
आमी त्यांना आजपर्यंतही कधीं पाहिलें नाहीं ! अरे पण हा शब्द
तर आमच्या कलिप्रियासारखा वाटतो ? अथवा संशयकशा-

ला. रे मित्रा कलिप्रिया, मी कोणी परका नाही; मी महाराजांचा प्रियमित्र साधत्य आहे. (कान देऊन) काय छणतोस मग असा आज घाबरल्यासारखा कांझालास छणून! हारेमुर्खा! एकून तूं मोठाच हितशत्रु आहेस ? मृदा, मी कसा घाबरूं नको? तुला कांहीं ठाडक आहे? देवी सुनीतावाई महाराजांपासून सुटल्यामुळे, त्यांनीं निरंकुशपणे आर्य वसुंधरेशीं जें भयंकर कृत्य आरंभीलें आहे-तें तिची सखि जी सुसंगता, तिनें अपला पुत्र मालकार महाबल काष्णि यास वारंवार सांगून, व त्याची फारच निर्भर्त्सना करून, महाराजांप्रियीं त्याच्या मनांत वैशमि प्रज्वलित केला. अगोदरच सुसंगता जरी त्याची माता होती, तरी त्यास आर्य वसुंधरेचा बालत्वापासून लळा लागला होताच; व त्यांत त्यानें आर्य वसुंधरेची अशी अवस्था पाहून त्याच्या मनांत द्वेषभावही उत्पन्न झाला होताच. आणि आतां तर त्यास गतिच मिळाली ! तेव्हां काय बरे करावें ? हा वीर छणजे सामान्य आहे असें मुळींच समजू नका.

इंद्रवज्रा.

- ॥ प्रख्यात नामा कविच्या जनांत ॥ वसुंधरा प्राण वदे जयाला ॥
 ॥ मोठा सहासी बहु उग्रकर्मा ॥ काष्णिच नामाकृतिहीतशीच ॥२॥
- असा हा वीरपुरुष, आपणांसारखेच धुरंधर अशा पंचवीरांचा नायक होऊन, सुशूर्याप्रमाणेंच मारीन अथवा मरेन अशा संसप्तकप्रतिज्ञेनें संग्रामास प्रवर्त्तला आहे. या सर्वांनीं आपापलां वाहनें वरेच दिवस खावयास न देऊन संतप्त केलेले मोठे भयंकर सिंह केले आहेत ! ज्यांचीं शस्त्रें इंद्रालाही अनावर आणि आजपर्यंत फारच थोड्यांनीं धारण केलेलीं अशीं द्विजिह्व नामक खड्गे आहेत; ज्यांचें संग्रामसाहित्य पुरविण्यास भयंकर रूपानें प्रत्यक्ष अर्णवच ज्यांच्या निकट आहे; आणि आर्य वसुंधरेच्या कोपाचीपासून उत्पन्न झालेल्या शुधा आणि हायहाय नांवाच्या अत्यंत उग्र कृत्या, त्यांनीं ज्यांचें उभयपार्श्व संरक्षणाची शपथच घेतली आहे; येणेंकरून त्यांचेठायीं असें कांहीं भयंकर तेज प्रगट झालें आहे कीं, धृष्टद्युम्नवधकाळीं उग्र झालेल्या द्रोणपुत्रासही

ते दुष्प्रेक्ष आहेत ! तर असल्या वीरपंचकाकडे पाहून मी कसा घेरें घाबरणार नाहीं ? (पडद्यांत शंखरव होतो तो ऐकून) हाय हाय, आतां कठीण रे कठीण ! महाराजांच्या मंदिरावर सैन्यासह जाण्याविषयींची ही त्या वीरपंचकास सुचना झाली असावी ! (भोंवतालीं पाहून) काय हो ह्या ध्वनीचा वेग प्रचंड तरी !

स्मरधरा.

- ॥ सूर्याचें विंब हालें धडधड पडलीं दिग्गजांचीं शरीरें ॥
 ॥ भूमीकंपायमाना त्यजुनि पळति ह्या नागरीका स्वगर्भा ॥
 ॥ मर्यादोलंघनानें जणुं जग गिळिती सागराचे ऋवारे ॥
 ॥ रक्तानें वर्षती हे प्रलय समजुनी मेघसंवर्तकारुंय ॥३

(पडद्यांत)—अहो पारतंत्र्यपीडितजनांनो, आतां स्वस्थ होऊन विचारितों हें सांगा?

मालिनी.

ममजननिसखीचा जो खरा धार्तराष्ट्र
 व्यसनं गवुनि आह्मां साधितो स्वार्थ दुष्ट
 धरि मनिं करूं ऐसें आपणांला निचेष्ट
 अजिं मज कवणीं तो दाखवां म्लेंछनष्ट ॥ ४ ॥

पुरुष—(अत्यंत घाबरेपणानें) अरेरे, हा तर माझ्या अगदींच निकट आला ! हा मला ओळखून कदाचित् महाराजांच्या नाशाचें कारण मलाच करील, तर आतां काय करावें ? जाऊं तरी कांठें ! (गोंधळल्यासारखा होऊन निघून जातो)

(हा प्रवेशक झाला)

(इतक्यांत संतापनिं ज्यचिनेत्र आरक्त झाले आहेत, व युद्ध करण्याकरितां ज्यचिबाहु स्फुरण पावतात असा मालाकार काष्णि येतो)

काष्णि—अहो जनांनो, सांगा सांगा?—(ममजननिसखीचा इत्यादि पूर्वगत श्लोक ह्मणतो) अहो महेशबांधवहो कां, भीतां कां ? तो मोठा दुर्धर असल्यामुळें मजवर असलेली तुमची प्रीति, तुझास असें करण्यास अनुमोदन देत नाहीं काय ? छी, तुझी आतां अ-

गदीं भिवूं नका. सांगतों हें नीट श्रवण करा.

उपजाती.

- ॥ येईल माते ज्वर जै नितानें ॥ तशांत भक्षीन फळास एक्या ॥
 ॥ मृत्यूच तेथें मज नेमियेला ॥ मत्तात सांगे विधिकल्प माते ॥ ५ ॥
 त्यामुळें हातर काय परंतु याचें सहायार्थ—
 ॥ भूतेश नाकेश सुरेश किंवा ॥ येवोतही ते मशिं सर्व युद्धा ॥
 ॥ वसुंधराकेशविमोचनार्थी ॥ भांडेन त्याशीं नच भी धरीन ॥ ६ ॥
 क्षण तुझांस सांगतों कीं, तुझी निःशंक होऊन जोंपर्यंत हा मा-
 झा कोपाग्नि प्रज्वलित आहे, तोंपर्यंत तो नष्टात्मा मला दाखवा.
 (आपल्याशीं) आहाहा, याच्या स्मरणानें सर्व शरिरांत आग्नीच क-
 ल्लोळ उसळू लागले ! केवढें हो हें याचें दारुण कर्म !!

आर्या.

- ॥ मन्मातेच्या उदरीं जन्मच परि पोसलों येदुत्संगीं ॥
 ॥ तीतें करूं पहातों मजदेखत काय ही अशी नंगी ॥ ७ ॥
 रे दारुणकर्म्या म्लेंच्छाधमा, तुझ्याटिकाणीं अशी घमंडी असेल
 कीं, येथील संपूर्ण वीरांतून कित्येकांस यमसदनास, कित्येकांस
 देशोधडीला, कित्येकांस कारालयांत आणि कित्येकांस तर नख-
 दंतरहित सिंहाप्रमाणें शखहीन करून भडकत लावेल आहे
 त्यामुळें आर्य वसुंधरेशीं कसेही वर्तन केलें तरी, वांकड्या
 दृष्टीनें मजकडे पहाण्यासही कोणी समर्थ नाही ! परंतु हा केवळ
 तुला भ्रम आहे; कारण

आर्या.

- ॥ जो कुलिन महाभिमानी तो भीडल कां कशाहि उग्रास ॥
 ॥ कीं वश होइल कैसा नीचाचे खाउनीहि सुग्रास ॥ ८ ॥
 क्षण निष्प्रतिबंध अनिवर्तन करणाऱ्या तुला जगतैकवीरत्व को-
 टून प्राप्त होणार ? तेव्हां जर तुला जीविताची आशा असेल तर

आर्या.

अन्याय कृष्णवर्तमा सोडुनि अकपटमेनें सुधा चाल

मग निश्चयें चिरंजिव सर्व तुह्नी या स्थळींहि वांचाल ॥ ९ ॥
आणि उन्मत्त होउन समराविषयीं उद्युक्त होत असशील तर
असें सांगतां कीं,

शार्दूल विक्रीडित.

॥ नाहीं जोंवरि पातलों रणिं तुशीं हुंजावया तोंवरी ॥
॥ वेई भोगुनि जो विलास तुजला वाटे स्वचित्तांतरीं ॥
॥ आलों कीं समरीं तुला उदकही मागो न देणार भी ॥
॥ उग्राहीसर्म लेशही नच असे उग्रत्व याचें कमी ॥ १० ॥
पुन्हा जे जे कोणी याचा पक्ष धरून माझ्या कोपाग्नीस आहुति
देण्याकरितां आग्रह धरतील, त्या सर्वांनाही माझे हेंच सांगणें
असून, आणखी असेंही आहे कीं,

स्रग्धरा.

॥ जो जो या आज्ञे माजिं अजि करिल मशीं संधि त्या वांचवीन ॥
॥ मन्माता तत्सखी वा करिल शरण जो तोहि रक्षीन साच ॥
॥ त्याचा त्याचाहि जेतां धरुनि तृण मुखीं शस्त्र टाकून धावे ॥
॥ वेवोनी शस्त्र गर्वे मंदमिमुख उभा त्या जनांचाहि हंता ॥ ११ ॥
असो; आहो सुजनांनो, मी येवढें साहस करण्यास प्रवर्तलों ह्यण-
न तुह्नी मला निंदीत असाल; परंतु या दुरात्म्याचा संपूर्ण इतिहास
एकवार ऐक आणि मग काय तें मला ह्यणा.

ओट्या.

वेवोनिया बकाचें सांग ॥ पवित्र दावी बहिरंग
घटोत्कचाची माया सांग ॥ विखरिता झाला हायेथें ॥ १२ ॥
आर्य राष्ट्रांच्या सहज कलहीं ॥ न ब्रहतां पडला लवलाही
कापट्यप्रबंधाची थोर वही ॥ ठावे न भावी आपणाला ॥ १३ ॥
दावोनि ऐसा अमल विश्वास ॥ स्वाधीन केलें चतुरंग बलास
कपटदोष देवोनि राजयांस ॥ शिरजोरपणें स्वकार्य साधी ॥ १४ ॥
कदाचित् तुह्नी ह्यणाल कीं, हे दोष नाहीत तर हें धूर्तांचें कर्तव्यच

आहे. परंतु त्यांनीं असें करावें काय?

ओवी.

जिंकिलिया राजांच्या दासदासी ॥ सोयरे मित्र प्रधान अर्भकांसी
चासवोनी तळुंदरवनितांशीं ॥ अवाच्य गोष्टी करूं पाहे ॥ १५ ॥

बस, पुरे झालें येवढें ! माझ्याही कोपाचें कारण यांतच येतें, ते-
व्हां मला साहस करणें उचितच झालें. आतां तुम्ही ह्यणाल कीं,
शिखरिणो.

नृपांच्या अन्यायें अमित जन नाशास पवती

तयांचा जो मानो सहजन उपाहास वरतो

प्रसंगीं होतात प्रगट बहु उपात जगतीं

महाभूतांचीही स्थिति बदलते क्षात्रकुधिनें ॥१६ ॥

ह्यणून शहाण्यानें वाकलह करावा, रण माजवूं नये. परंतु उपाय
नाहीं; माझा कोप मला आतां अगदीं अनावर झाला ! कांकीं,

अनुष्टुप्.

कार्तविर्यं रेणुकेशीं ॥ केले जें अनिवर्तन

वसुंधरेशीं यानेंही ॥ मांडले उन्मनें तसें ॥ १७ ॥

तर सांगा आतां येथें कसा कोप शांत करवेल तें ! (विचार क-
रून) हं आठवले:—

आर्या. (पूर्वार्ध)

ज्या अन्यायें क्षत्रिय-संघ निमालाचि एकविस वेळा

तोच हा अन्याय ! तर सांगा आतां, कीं असला कोप आवरून
घेण्याला देवाधिदेव तरी शक्त आहे काय ? ह्यणून माझ्या कोपा-
च्यानें याची आहुति घेतल्यावांचून कसें शांत व्हावें ? (खड्ग उचलून)
त्यांनू हा माझा सखा द्विजिदह तर कधींच शांत प्रकृतिधरणार नाही !

आर्या. (उत्तरार्ध)

वधणार हा तयाला जो लंघवि सागरास तद्वेळां ॥ १८ ॥

असो; रे मध्यमप्रकृति म्लेंछाधमा, तूं माझे सामर्थ्य पाहिलेंच
नाहीं, ह्यणून कदाचित् या शस्त्रानें माझा उपाहास करशील ? पण
तुला सांगतां कीं, जो कोपाविष्ट झाला तो काय एककरणार नाही

प्रहर्षिणी.

भीमानें रिपुशतमारणप्रतिज्ञा ॥ कोपानें न निजबलेंच पूर्ण केली
कोपानें रिपु वधलेच भार्गवानें ॥ द्रौणीनें, मग नच मी तुलाकसारें
छणून आतां ध्यानांत ठेव कीं,

इंद्रवज्रा

त्वन्मांस काढोनि भरोन जेव्हां ॥ शिवादिकांच्या मुखी मी स्वहस्ते ॥
काढीन तेव्हां कवचास माझी ॥ ऐशी प्रतिज्ञा तुज जाणवितो ॥ २० ॥
या उपर तुला आतां माझे कांहीं सांगणें राहिलें नाहीं. (खड्ग
उचलून) सख्या द्विजिन्हा, तुलाही सांगतो कीं,

आर्या.

हा कार्तवीर्य भार्गव--राम द्विज मी कुठारें तूं साच
ती रेणुका करीं ह्या हाणुनि हा खळ वसुंधरा नाच ॥ २१ ॥
(पडद्यांत--रे कठोरा ब्राह्मणा कां व्यर्थ वाणीला आयास देतो-
स? तुला महाराज श्वेतकेतूचा प्रभाव विदित नाहीं काय ?
सांगतो ऐकः---

साकी.

मेघसखीला दृती करिजे वरुणलय दडपोनी
तरुणीसह वरिं थै थै नाचे मारी गिरि झडपोनी
प्राहिल कोण यया ॥ ज्याची वांच्छी काळ दया ॥ २२ ॥
छणून तुला सांगता कीं, व्यर्थ कां मातापितरांस क्लेशांत टाकतोस !
दे सर्व सोडून आणि असें कर कीं,

इंद्रवज्रा.

जौडोनिया हात तुवां असावे ॥ वसुंधरा तत्करंगा करावी
स्वातंत्र आतां नच रे तुझांशीं ॥ श्रानापरी वृत्ति धरोनि वागा २३ ॥
कार्ष्णि--आं, कोणरे हा कालग्रस्त पापात्मा ! पिशाचा कलि-
प्रिया, तूं काय रे? पण काय हो हें आश्चर्य ! हा दुष्टांचा पुरस्कर्ता
छणून यास आर्या सुनीतावाईनें बद्ध करून टाकलें हातें ना?
(विचार करून,) ठीकच आहे, दंपत्यामध्ये कलह कोठवर अ-

१ शंभर रिपु २ कोल्हे आदिकरून ३ परशु ४ विजेला ५ समुद्र
६ त्याचे स्वाधीन

होगार? फार तर चंद्रोदयापर्यंत; तेव्हां हा सुटला हें वाजवीच झाले ! असो; पण हा मूढ माझा शत्रु असून, माझ्या हितालाही कारण झाला क्षणावयाचा; कांकीं, जर त्या दुष्टाविषयीं आर्या सुनीतावाई पुन्हा सप्रेम होत आहे, तर खचित असें होणार कीं,

मंदाक्रांता. (चरण ३,

॥ हो कांतार्थी जननिकडुनी भीड घालील माते ॥
॥ तत्राशाचा पण पडल मला भाग सोडावयाला ॥
॥ साधावे मीं ह्यणुनि अपुले कार्य आधीं ह्यणे हा ॥

शावासरे कलिप्रिया, ठीक केलस ! मुर्दाडा, सांगतो ऐक (त्वेषानि)

(वरील दलोक चरण ४)

॥ आतां स्वर्गी वतन करतो होउनी सत्यसंध ॥२४॥

अहो मत्सेनानायक हो, अहो मत्पंचप्राण हो, अहो म्लेंच्छविडंबनानें व्रस्तांतःकरण झालेल्या अभिमानी योध हो, जर, तुझी सत्कृतोत्पन्न असाल व पारतंत्र्यानें तुह्यांस क्लेश वाटत असतील अथवा परसेवा ही अपमानास्पद वाटत असेल, तर आपला कोपाग्नि प्रदीप्त करा आणि आतां प्रसंग आला आहे तो प्राणाशाधारण करून व्यर्थ डावलूं नका. सांगतो हें कराः—

वसंततिलका

॥ चारी दिशा गगनमंडल भूप्रदेश ॥

॥ व्यापूनि वातगति बंद करा प्रयत्ने ॥

॥ होवो सुशांत वसुंधा रिपु रक्तपाने ॥

॥ जो तापली सुचिर दुष्ट विडंबनाने ॥ २५ ॥

आणि मी आतां असें करण्यास आरंभ करितों कीं,

मंदाक्रांता

॥ जेथें जेथें रिपुभट मशीं गांठि घालील तेथें ॥

॥ युद्धभ्रजेसहें वधिन तो मुष्टिघातेच एक्या ॥

॥ लोलनें ह्या निजरिपुमनीं धाक देऊनि माटा ॥

॥ शस्त्रावीण प्रमट मरणें हेंच देईन त्यात ॥ २६ ॥

आर्या सूतश्रेष्ठा सुवर्णे, माझ्या व्हा वत्स प्रथितकीर्ति मृगेंद्रास
मद्य पाजून उन्मत्त केलें असल्यास वेऊन ये.

सुवर्णि—(प्रवेश करून) आयुष्मन्, आज आपला प्रथितकीर्ति
अनावर होऊन—

कार्णि—(मध्येच प्रेमार्ने) अहाहा, वत्सा प्रथितकीर्ते, तूं चिरं-
जोव अस. आर्या, कांहीं चिंता नाही; हा माझा द्विजिह्व त्यास
दाखवून सांग कीं, मी संग्रामास जाण्याकरितां सिद्ध होऊन तु-
झी वाट पहात बसलों आहे.

सुवर्णि—आयुष्मन्, तो केवळ मलाच अनावर आहे असें नाही;
तर तो आपल्यापुढें येण्यासही आतां असमर्थ आहे !

कार्णि—(कोपार्ने) काय असेल तें स्पष्ट सांग ? ज्यानें कोणता
असा अन्याय केला तर तो मजपुढें येण्यास भीत आहे ?

सुव०—महाराज, हें आपण दुसऱ्याला विचारवें; कारण, आप-
ल्या कर्णाला त्रास होण्यात्तरखें मी आजपर्यंत कांहींच बोल-
लों नाही.

का०—सूता, येणेंकरून माझ्या महदप्रियाची प्रस्तावनाकरून, म-
ला मोठें घोटाल्यांत घातलेस ! तर सांग बरें थान मद्याच्या अ-
मलांत असें तर केलें नाही ?

स्रग्धरा. (चरण १)

॥ मन्माता तत्सखी वा नखरित अथवा भक्षुनी नष्ट केली ॥

सुव०—छी, असें कसें होईल ?

का०—॥ किंवा मत्पंचवीरांतुनि कवणि तथा निंदुनी व्यर्थ झाला ॥

सुव०—हें मनांतही आणूं नका.

का०—किंवा त्या अर्णवाच्या अतिजडगतिनें कोपुनी भक्षिलें त्या ॥

सुव०—छी असेंही नाही.

का०—॥ नाहीं कांहीं कराया श्रवणयुगुलिला त्रस्त यावीण त्यासा ॥

सुव०—एका महाराज, सांगतो तर आतां—त्या म्मैच्छाधिपाचा
कोणी माधव्य नासें मित्र आहे.

का०—हं, आहे ठाडक; पुढें.

सुव०—तो आज प्रातःकार्ती स्वामिणी आर्य वसुंधरेच्या कोशागा-

रांनून, संपूर्ण द्रव्य आपल्या राजाच्या स्वाधीन करण्याकरितां चोरून झिरला.

का०—बरोबर आहे; त्या म्लेंच्छाधिकार्यांचो अशी सर्वांस सांगा-
च असते कीं, आर्य वसुंधरेस करवेल इतकें द्रव्यहीन केलें ह्मण-
जे, तिच्या पालकांना संघामसाहित्याची अडवण पडून, तेसहसा
साहस करण्यास प्रवर्त होणार नाहींत. असो, पुढें.

सुव०—हें आपल्या प्रथितकीर्तीच्या लक्षांत येऊन, त्यानें कोपयु-
क्त होऊन शृंखला तोडून अशी किलाण मारली कीं, माधव्य
मरावाच ! परंतु कोपानें त्याचें त्यास अवसान राखतां आलें ना-
हीं. इतक्यांत माधव्य बाहेर उडी मारून, त्याला अडव-
णींत गुंतवून आपण राजाच्या आश्रयास गेला.

का०—(संतापानें) पुरे पुरे ! मूर्खा, त्यांत वत्सानें काय वाईट
केलें ? चल नीष येथून, माझा रथ सिद्ध करून आण. आतांच
त्या दुरात्म्याचें नरडें फोडतों. अरे मूढा, मी जिवंत असतां, मा-
इया, वत्साकडे नुसतें पाहण्यास प्रत्यक्ष काळही असमर्थ आहे
समजलास ? (आपण शीं) अहाहा, आतां हा माझा कोपाग्नि,
सागराच्याही अग्नीस भक्षण्यासारखा तीव्र झाला आहे, पहातों
आतां, कसा तो माधव्य आणि तो म्लेंछधम (अमळ पुढें हो-
ऊन) आहे माझ आप्त इष्ट हो, आतां माझ्या गमन मार्गातून दूर
व्हा. (हात जोडून आज्ञाशाकड पाहून)

स्रग्धरा

हा माते कालिके तूं रिपुवधसमयीं घेतली क्रूरता ते
हे ताता मन्मथारे प्रलयसमयींचो उग्रता आपलीजे
हे आर्या भीमसेना * कुरुखळ वधतां घेतलाकोप जो तूं
द्यात्रीं हीं सर्व आतां मजसह समरीं खावया मद्रिपूला ॥ २८ ॥
तसेंच

मदाक्रांता.

रे इंद्राच्या कुलिश सखया शक्ति अंगाधिपाचे

रे रुद्राच्या त्रिशुळ, हरिच्या दुष्टप्राणघ्न चक्रा

घोरा सर्वा परशु, नमुनि याचिंतों तक्षका हें

॥ द्यात्रीं तेजेंनिज अजिसख्या माझिया या द्विजिठ्हा ॥ २९

सुता, आतां व्यर्थ कालक्षेप करीत नाही. त्या चक्ररक्षिणींसह माझा रथच सिद्ध करून, त्याच्या मंदिराकडे घेऊन ये; हा मी ही तिकडेच चाललों. (इकडे तिकडेच फिरतो)

सुव०—(प्रवेश करून) महाराज, थांवा थांवा, असे साहस करूनका. अमळ शांत व्हा.

का०—(कोपानें) आँ, कारे असे अप्रिय बोलतोस ! मूढा,
इंद्रवज्रा

माखीन जेव्हां हथिरे रिपूच्या, माझ्या द्विजिव्हास तदाच शांती घेणार केला पण जो असा मीं, कां बोलला अप्रिय जागुनी हें ॥३०

सुव०—महाराज, मी कधीच अप्रिय बोलणार नाही. परंतु प्रथितकीर्तीच्या उत्सृखळपणानें माझा निरुपाय झाला !

का०—(कोपानें) मूढ आहेस तूं; मी तुझे ऐकतच नाहीं (जाऊं लागतो)

सुव०—आयुष्मन्, आजपर्यंत आपल्या वडिलांनीं देखील कधीच माझ्या वचनाचा अतिक्रम केला नाही !

का०—(त्रामानें) आर्या, केव्हां केव्हां तूं माझा कोप नष्ट करून टाकतोस, ह्मणून मी आज तुझे ऐकतच नाहीं.

सुव०—महाराज कांहीं असो, पण ही वेळ साहस करण्याची नाही; कां ह्मणाल तर, मीं असे ऐकिलें आहे कीं, त्या सिंहाच्या भयानें माघठय पळत असतां, त्याची त्यावेळची ती मुद्रा पाहून, आपल्या वीरपंचकांन दोषेजण हर्षानुल झाले ! इतके कीं, त्यांस त्या म्लेंच्छाधमानें केव्हां बद्ध करून नेलें, हें त्यांचें त्यांस देखील समजलें नाहीं ! ! आणि त्यावेळीं उपहासपूर्वक तो आपणासही कांहीं बोलला.

का०—(दांत ओठ खाऊन) अरेरे, घात झाला रे घातझाला ! (हातपाय आपटून) हारे कपर्दशरोमगे, बोल बोल. (आद्वाहासानें)

इंद्रवज्रा.

आता तूनें हीरवा भक्षुं किंवा ॥ वाढूं तूझे काडुनी मांस गृध्रा किंवा खड्गे भूमिमित्रत्व देऊं ॥ कालप्रस्ता पातलीं बोल शीघ्र ॥ ३१ ॥
सुता, हा आणखी उपहासपूर्वक कायरे बोलला ?

सुव०—

आर्षा.

शानापरि वृत्ति तुझी स्त्रीकारुनि राहवेंच दारांत

जरि बोलणें रणाची गोष्ट तरी बोलिजेच दारांत ॥ ३२ ॥

का०—अरेरे सुता, काय रे करूं हे शब्द वीरास तेजस्वी करणारे असतांही, यांनीं माझे तर अगदीं अवसानच सुटत चाललें!!
(अंगविकलता दाखवून) हाय हाय !

आर्षा.

या शब्दांनीं झाला वाटे हृदयीं खरा अशनिपात

झालें बद्ध तप्त पहा अंग असा उग्र तो न शनिपात ॥ ३३ ॥

सुव०—महागज, काय हें ? ही संतापाची वेळ नव्हे, आपण पांवलूं नका; आपले वीर बद्ध करून प्रासादांत नेले आहेत, हे त्यांचें ज्याप्रमाणें प्रदीप्त अग्नि वस्त्रसमुच्चयांत वेष्ट करावा त्याप्रमाणेंच केले आहे. आपण स्वस्थ असून त्यांचें साहित्य मात्र करावें.

का०—तें तर सत्यच; पण काय करूं, या संतापज्वरादिशयानें माझ्या शरिरावरचें अवसानच सुटत चाललें! (धाडकन पडून गडबडा लोळून) अहाहा, असे शब्द सहन करून त्याच्या सेवेत तत्पर राहणाऱ्या जनांची धन्य आहे !

सुव०—अकुलीनच ते ! त्यांना हाचोच प्रीति दाखवून अधिक सेवाधिकार प्राप्त करून घेण्यांतच मोटेपणा वाटतो, अँ, धिक्कार असो त्या नीचांस !!

का०—असो; सुता ह्या वेळीं पांचपन्नास सीतौदकाच्या घागरी माझ्या अंगावर टाकशाल तर वाचतीं. (कांहीं तडफडून निघेष्ट होतो)

सुव०—(दुःखानें) अरेरे, काय हा विपरीत परिणाम ! परमेश्वरा, धन्य तुझी !! पण आतां ह्यास सावध होण्यास काय उपाय करूं ? थंड उपचार करावा पण पाणी ओतणें ठीक नाहीं. (विचार करून) आठवलें; तापशांशीला मोठें पराक्रमी असें आज माझ्या एका मित्रानें मला एक फळ दिलें आहे, तें याला चारावें. (पड्यांतून एक फळाचा तुकडा आणून) वत्सा, याचा थोडा

१ दारांत २ स्त्रियांत ३ वज्रानें पडणें ४ एकप्रकारचा स्वर.

तरी अंग तुम्हा पोटांत जाऊं ते (खाऊं घालतो)

का०—(विंचित सावध होऊन) अरे हें तूं करतोस तरी काय?

सुब०—[आनंदानें मनार्थी] वाहवा, खरें गुणकारी हो! [उघड]
कुमारा, हें नाशकारीला उत्तम असें फळ तुला खायाला घालतो,
पता याचा कसा गुण आहे तो ! घे हें, आतां थोडेंच उरलें.

का०—[घाबरून उठून] अरे! आर्या, कशाचें तें फळ आण
पाहू इकडे ?

सुब०—[कचरत्यासारखा होऊन] तुमारा, अरे दिवारी नव्हे,
हें पता. [त्यास देतो]

का०—[पाहून फेंडून] हर हर ! अरे घाबरया काय हें केतेंस ?
व्यर्थ माझ्या सहवासांत येवढें आरुप्य घातलें ! प्रालब्ध मर्झें !!

सुब०—[अत्यंत घाबरून] खरेंच काय तेंच हें फळ ? [वर पा-
हून] हर हर काय हें पाप ! [अंग टाकून] वाय हो मीरवामी-
घातक झालों !! [उठून शोकानें] कुमारा, बापा अगोदर तुझ्या
या द्विजिह्वानें आपल्याच हातानें या पापाच्याचा नाश कर.

का०—अरे तुंकां व्यर्थ आपला नाश करून घेतोस ? माझ्या देवीं होतें तें
झालें; आतां माझ्या देहाची कोणाकडून विटबनां मात्र होऊं देईं
नको; मग पाहिजे तें कर.

सुब०—[त्याचें डोंतें गांडीवर घेऊन, आपलें तोंडांत मारून घेऊन]
अरे निर्दया परमात्म्या, काय हें केतेंस ! अथवा मर्झें जन्मज-
न्मानें सचें पाप कम खरें, [काणीस] कुमारा, केवढा हा मी
निरुज्जपणा वेला ! माझे पितर मला काय ह्मणत असतील !
तुंही काय ह्मणत असशील ?

का०—आर्या, आतां जिवाला कां व्यर्थ क्लेश देतोस ? झालें तें करेंच झालें

वसंततिलका

नाहीं मला मरण दुःखद शस्त्रपुंज
नोहे ह्मणून बहु खेद जड मनाला
शत्रूस जे गति मनांनि घावयाची
द्वैवप्रभात्र मजला अजि दे तशीच ॥ ३४ ॥

सुव०---कुमारा, केवढ्या मीं तुला विपत्तींत घातलें रे बापा !
का०---हें मात्र खरें:---

इंद्रवज्रा.

माझा रिपू उक्षत अग्रभागीं ॥ वेदोनि जाणें मज मृत्युदेशीं
या वेगळीं काय विपत्ति अन्या॥ज्ञाल खरी प्राप्त मला अधन्या॥३४॥
सुव०---वत्सा, तो खड्ग इकडे दे ह्यणजे [हात अपटून] हे दुष्ट
हात एकदां कांपून तरी टाकतो. [खड्ग घेऊं लागतो]

का०-- -छी छी, हें तर अयोग्य कर्म ! असो; रे बाळा द्विजिह्वा
तूं माझी निर्भर्त्सना कलून मला अजें ह्यणशील बरें ?

स्रग्धरा. [पूर्वार्ध]

प्यावें मीं रक्त त्याचें करुनि पण असा पातलें काण्णिहस्तीं
तेणें मीं निघ केलों ह्यणुनिच मरण प्राज्य झालें तुला कीं
पण बापा तूं तर मुळचाच जड आहेस; पण मी केवढ्या दुर्लौ-
किकास प्राप्त झालों तें पहा:--

शार्दूल विक्रीडित.

ज्यातें मी व्यसनीं त्यजोनि सहसा जातों मंदर्ये दुरी
ते आतां ह्यणतील काय मजला माझे सखे अंतरीं
केला घातचि लावुनी अजिं तथा ऐशा पणा दुर्धरा
ऐसा निदिह लोकही अजिं मला प्राणवैकर्मकरा ॥ ३७ ॥
कांतीं, खरोखरच साहित्यशास्त्रानभिज्ञासारखीच ही माझी कृति
अप्रासंगिक झाली ! असो, तूं भीऊं नको; तुलासांगतों असें कर:-

(पूर्वगत श्लोक चरण ३)

जावोनी अन्यहस्तीं पुरिव निजपणा हो तरी सत्यसंधं॥
अरेरे, पण हें मी तुला काय बोललों ! माझ्या स्मृति खरोखरच
नष्ट होऊं लागल्या.

(वरील श्लोक चरण ४)

०० कैसा तूं अन्यहस्ता शिवशिल सखया सत्कुलोत्पन्नहीरा॥३८ ॥
[वेदना झाल्यासें दाखवून] अई अई अई ! आयां प्राणवायु
चंचल होऊं लागला !!

त्र०—अरे, काय हें माझे पातक ! ही विपत्ति पाहणें माझ्याच कपाळीं यावें ना ? अथवा कारणच मी, तेव्हां कां न थारो. [क्रूर पाहून] देवा. आतां मला लवकर मरण देशील तर बरें ?

का०—अरे वेड्या, व्यर्थ कां जिवावर उदार होतोस ? माझ्या मागून सर्वास धोर देणारा काय तो एकटा तुंच आहेस, ह्मणून येवढेंच सांगतो कीं, माझ्या मित्रांतून यावेळीं दुसरा कोणीच जवळ नसून दोघे तर व्यसनसागरांत मग्न होऊन माझी वाट पहात असतील. [आपणाशीं] अरे कशी काळानें याच वेळेस संधि साधली !

शिखरिणी.

मदर्थे प्राणाशा त्वर्जुनि सजले घोरं समरा

अशा मन्मित्रानें व्यसनिं गवुनी मृत्युवशा मी !

अहा कैसां केलों नियनिगतिनें क्रूरमतिनें

मदात्पांची निंदा करतिल अशी दुर्जनमुखें ॥ ३२ ॥

असो; इच्छा परमेश्वराची !! त्याला जें आवडलें तें मी कां नको आवडून घेऊं ? [उघड] आर्यां खुवणें, आतां माझ्यां मागें सर्वास धोर दे; भलतेंच कांहीं करशील तर तुला माझीच शपथ आहे.

सुव०—बरें बापा, हा निर्दय येवढें घोरं कर्म करण्यास भ्याला नाहीं, तर तें निर्लज्जकर्म करण्यास कोठला लजणार !! तर सांग आतां, काय काय तरी करूं तें ?

का०—आतां माझ्या सर्व स्मृति नष्ट झाल्यामुळें, मी कोणकोणाशीं कसा वागलों, अथवा माझे देशवांधव मजशीं कसे वागले, हें मला मुळींच समजत नाहीं; परंतु माझ्या दुःखानें दुःखित असणाऱ्या सर्वांची मी क्षमा मागून त्यांस असें ह्मडलें ह्मणून सांग. [अत्यंत शोकांनं]

आर्या.

कोपें अज्ञानें मीं युष्मत्हृदि टोंचलेत वाग्वाण

जाऊं विसरुनि अज्ञीं वाहा हो मजपुढें अशी आण ॥ ४० ॥

आणखीही तुला सांगतो कीं, आपल्या जातिनियमाप्रमाणें माझे

दहन न करातां या कवचद्विजिह्वासह दहन कर, हाणजे मी पर-
लाकीं तरी उपहासलो जाणार नाहीं.

सुव०—[त्याच्या कंठांत मिठी घालून शोकानें] लाडल्या, कायरे,
हे तुझे भाषण आतां मी पुन्हा ऐकेन काय? अहां; इंधर इच्छा!
कुमारा, तुझ्या आत्याला मी काय सांगूं ?

का०—आर्या, आतां व्यर्थ दुःखास्पद पोष्टी घालून माझा जीवभो-
दानें गुंतवूं नको. माझा कोणी आतनाही आणि कोणी मित्रही नाहीं.

सुव०—बाळा, अरे येथले कांयच सुख न भोगतां, येवढी ऐहिक-
सुखाविषयीं कशी एकाएकी उदार बुद्धि दाखवतेस ?

का०—[वेदनेनें धडपडत उठून] अगें हे पहा अंतकाळच्या दुःखा-
नें माझे प्राणवायु आकर्षण केले. [शोकानें] माते तुलांतर मी
प्रिसरतेच, पण माझ्या जीवितावर प्राण धरण करणाऱी जी तु-
झी सखि, हिचे आश्रय करून असें सांगितलें ह्मणून सांग कीं,
[कंठ दाटून] हे माते आर्य वसुधरे, [पुढें कांहीं चानरत
घालून कान्हाट्या खात पड्यांत जाऊन धाडकन पडतो]

सुव०—[तोंडांत मारून घेऊन] हायर स्वाभीषातदया निर्लज्जा
सुवर्णे, [मूर्च्छित होतो]

वसु०—[प्रवेश करून शयशोकानें] अहो सांगा सांगा, ही मा-
झ्या वत्साचीच वाणी काय ! त्याला कधीं दुःखप्रसंग वाडकाच
नाहीं, हाणून त्याची दुःखवाणीही माझ्या परिचयाची नाहीं. प-
रंतु अतडघाला वाटनें कीं, ही त्याचीच वाणी आसाही; तर संगा
वरें कोणो, हेंच खरें काय ?

सुसं०—[प्रवेश करून] सखि, अगें खरेंच काय ही वत्साची वाणी?
आर्या,

दुःखप्रसंग त्यांत नव ठावा ह्मणुनि गे परिचयाची

दुःखदवाणी नाहीं परि अतडें सांगतें खरिच याची ॥ ४१ ॥

वसु०—सत्य आहे वाई ! पण हें रथळ अगदीं निर्मक्षिक दिसतें,
येथें विचारावें कोणाला आणि सांगतें कोण ! [निरखून पाहिलें-
सें करून] अगें हे पहा थेंथें कोणी प्रैतवन् पडलें आहे. त्या-
च्या पोवाखावरून तो आपल्यापैकींच कोणी असावातें वाटतें.

सुसं०—[जत्रळ जाऊन पाहून घाबरेपणाने] अगे हा तर वत्सा-
च्या प्रथि फकीर्गीचा चालक आर्या सुवर्णे ! अरेरे !! [त्यास उद्दे-
शून] अरे आर्या सुवर्णे, ही तूं आपली अशी अवस्था दाखवून
माझ्या काळजाचे तर पाणी केलेस ! बापा उठ उठ, सावध हो.
[मनाशी] अथवा हा कोठून सावध होणार !! हाय रे कर्मा,
मला दुःखभागिनीला आतां कशाला जिवंत ठेवतोस ?

दसुं०—(त्याच्या अंगावर हात फिरवून) प्रियसखि, अगे तूं घाबरून
नको. हा शत्रूच्या प्रखर प्रहाराने गाढ मूर्च्छना येऊन पडला
आहे! थोडेसे उदक आणशील तर ह्याला मी आतांच सावध कर-
ते. [वारा घालून] आर्या, अरे हे काय, ऊठ सावध हो. अरे,

मंदाक्रांता.

यत्कोपाने प्रलयजलधो विंदुशेषत्व धेतो
यच्छेद्वाने प्रलयरवहो स्पष्ट लोपुन जातो
यैन्दृष्टीने उलति रिपुच्या दुर्निवाराहि हाली
तत्सारथ्या वहनि तुजला ही दशा काय आली ॥४२॥

सुसं०—बापा सुवर्णे,

आर्या.

तन्मरणहेतु त्यानें टावा अन्या नसेच त्याचीण

कोडे तो रिपुंगजहरि अंतरुनी पावतोस वद शीण ॥४३॥

सुव०—[सावध होऊन दोर्षांस पाहून उठून] आर्यानो, तुझा
दोर्षांस हा निर्लज्ज सुवर्णे वंदन करतो. [मनांत] वाहवा रे क-
र्मा ! अरे सर्वच मजकडून कसें करून घेण्यास तयार झालास ?

व०—आर्या, अरे माझा लाडका आपल्या वीरपंचकासह खुशा-
ल आहे कीं ?

सुव०—वोयांनो, अगोदर या निर्दयाचे हात तोडून टाका आणि
मग काय ते विचारा.

सुसं०—[कंठ दाटून] बापा, हे असले दुःसह शत्रू वोलून आम्हांस

१ ज्याच्या कोपाने २ प्रलयकालचा समुद्रे ३ ज्याच्या शब्दाने ४ प्रलयका-
ला मेघांचा शब्द ५ इंद्राच्या पाहण्यानें ६ त्याच्या मरणाचा ७ शत्रूकडून हत्तीचा सिंह

कां व्यर्थ दुःखांत टाकतोस ? काय असेल तें स्पष्ट सांग; आ-
 हों आपलें हृदय ह्यावेळीं वच्चासारखें कीं रे कठीण केलें आहे !!
 मव०—[मनाशीं] मला आपलें जीवित तर नकोसेच झालें आहे,
 तेव्हां व्यर्थ विलंब तरी कांकरुं? [उघड] बायांनो येवढें तरी करा
 कीं, सांगितल्यावर अगोदर माझे मस्तक उडवा. एका आतां:—

आर्या.

केलें अवमानाची वाणी त्या ऐकवून मीं ज्वरितें
 तेंच्छांतिला फळहि तें अज्ञपणें देखनीहि असुरहित ॥४६॥

मुस०—[धाडकन पडून मूर्च्छित होते]

व०—हा रे मजकरितां आपल्या प्राणधनाचा पण लावणाऱ्या
 अभिमानी पुरुषा, हा बुधजनमनरंजना, हा खलभयविवर्जिता,
 विनयंधरा, बाळा कसा तूं एकाएकीं माझ्या स्मृतीलाच मात्र
 पात्र झालास ? बापा, एकदां या अभागिनीला प्रतिवचन तरी दे?
 वत्सा, तुझा असा विपरीत परिणाम कसा रे झाला ! हस्तर, मी
 सर्वोपरीच कशी मंदभाग्या झालें !! वत्सा, तुला माझी राहिली,
 पण निजनामरक्षणाची देखील कशी रे विस्मृति पडली ? अरे
 तुजकरितां जिवावर उदार होऊन ज्यांनीं मजनिमित्त आपल्याही
 प्राणधनाचा पण लाविला आहे, ते तुला आतां काय क्षणतील ?
 [आपल्याशीं] हर हर, काय हो माझे दैव कटोर तरी ! माझ्या
 हिताचा अभिमान बाळगणारा सहसा नष्टच कसा होतो !! [सु-
 संगतेकडे पाहून] वाई सुसंगते, काय ही तुझी अवस्था ? अगे,
 ह्या निर्दयेनें तुला आज केवढें दुःख दाखविलें ! तुझ्या आगि मा-
 झ्या मरणाचीच कशी या निष्ठुरांतःकरण विधीमें येवढी अनं-
 तकाळची इयत्ता करून ठेवली ? तुला आतां हा शोक करण्या-
 ला सावध तरी करुं कशाला ? आणि हें काळेंतोंड दाखवूं तरी
 कशाला ? (उदासवृत्ति प्रगट करते)

(पडद्यांत---

आर्या.

हा मृत परि काय असे तेज ययाचें असें न रवि दावी

कोण ययाने प्रसवे कां न खरी ते सुवीरसु वदायी ॥ ८०

व०—(घाबरून) बापा सुवर्णे, सांग सांग, वत्साचे प्रेत शत्रूने आपले स्वाधीन करून घेतले काय ? असें झाले असले तर मग माझ्या दुःखाला पारावारच नाही ! कांकी, आतां ते दुष्ट त्याच्या भिंठवना करण्यास कधींच चुकणार नाहीत. (पडघात—अरे इकडे हे मी अत्रचिन्ह पहात आहे आणि तिकडे आर्य वसुंधरेची शोकवाणी ऐकत आहे, हे आहे तरी काय)

व०—बापा सुवर्णे, अरे सांगत कां नाहीस ? तूं व्यर्थकां खेदकरतोस ! त्या घातकिणी विधोच्या लेखणीस दया आली नाही, तर तिचा दोष तूं आपल्यावर कां घेतोस ?

सर्व०—(अत्यंत खेदानें) बाई, जो असें निदय कर्म करण्यास चुकला नाही, तो प्रेत दाखविण्याला कसा चुकेल ? [पडघाकडे पाहून) अहा हा जो मनुष्य इकडून चालला आहे—

व०—(तिकडे पाहून शोकाची किंकाळी फोडून मध्येच) अरे माझ्या वत्साच्या सख्या अर्णवा, अरे वत्साच्या कंठांत हात घातल्यावांचून तूं कधींच मजपुढें आला नाहीस आणि आज तुझ्यानें कसें रे येववले बापा ! (अंग टाकते)

अर्णव—(पुढें येऊन) हं हं, माते आर्य वसुंधरे, हे काय, हे काय ? (तिला सांवरतो)

व०—(त्याच्या गळ्यांत मिठी मारून) अरे निर्दया, येवढ्यांतच कसा वत्साविषयीं स्नेहशून्य झालास रे ! तुलाही त्या दुष्ट संशोतेनें वश करून घेतले काय ?

अर्णव—(कंठदाहून) अई गे, तूं हे काय झणतेस ! अगे आर्या.

स्वाधीनमृत्यु हा जो अभिमानो पुरुष शत्रुच्या शमना

केल्यात्रीण मरे कां हे वाणी ऐकवेहि ये न मना ॥ ४६ ॥

अथवा, वत्साविषयीं तूंही असें अभद्र कसें बोलशील ! (कोपानें) पण माते हे जर खरे असेल, तर कोणत्या दुष्टाधमान हा दा-

वा साधला त्याचें एकदां नांव मात्र मला सांग, कीं आतांच त्या-
ला ह्याच्या भेटोस पाउवतो,

सुव०—[मनांत] वा, ईश्वर ह्या वेळेस मला पावतो वाटें !

व०—बाबा, एका काळापासून मनुष्याच्या नाश करणारा कोण आहे ?

अर्ण०—अगो हें तर सत्य आहे, परंतु असा कोणता लोकापवाद
यां आपल्या मरणाचा हेतु घेतला ?

सुव०—(मनाशी) हो हो, हें ग्रीक नाही ! (पुढें होऊन उघड)

अगो खरें सांगूं ? हा जो पापात्मा नष्ट पुरुष आपल्यास दिसत
आहे, हाच तुमाराच्या मरणाचा हेतु, अथवा मारकचक्रां झणता,

अर्ण०—हं, आर्या-अरे हें काय, हाणतोस तरी काय !

सुव०—मी खरेंच सांगों. (केलें आश्चर्याची-इ० पूर्वोक्त आर्यासांगणें)

अर्ण०—हा रे साहित्यशास्त्रानभिज्ञाप्रमाणेंच प्रसंगानभिज्ञा, निर्दय

काय, तुला आं काय झणूं रे ! ह्या थेंवटा जीवलोका निर्वाण

असां तूं आमचा ह्याचवेळीं कसा दावा साधलास ? तूं भलत्या-

च वेळां भलतोच गोट करीस त्याअर्थी गोटच दुष्ट आहेस,

तुझ्या न्यायाच्या प्रसंगीं खरोखर तुला एकहोनक पतन रणार ना-

नाही वरें ! (सुवर्णकडे पाहून) आर्या सुवर्ण, बाबा तूं कशा-

ला खंड करीस, तुजकडे काय अन्याय आहे,

सुव०—अरे, काय तो हो मज्जनांची गीती, कशी माझ्या चित्तास

वज्रासारखी टोंचते ! माझ्या शर्यक्यास आग लागी; कांती, ते थें-

वटा मोठाही अन्याय कसा तो मजकडे लावितच नाही !

व०—वा अर्णवा, वत्साल्या आज्ञेप्रमाणें तिथे वोर तर आपाप-

ली दिशा संरक्षणांत गुंतले, दोघांस व्यसनानें गाडलें आणि मा-

झ्या कोपापासून उत्पन्न झालेल्या, आणि झणूनच ज्यांना वत्सां

आपलें चक्ररक्षणत्व दिलें, अशा त्या शुधा व ह्य ह्य नांवा-

च्या महान् कुत्या, त्यांना तर सुक्याच करून, त्या दुष्ट कवटा-

ळिणी रंगीतें सवर्षींच वश करून घेतलें ! पण बाबा, तूं

ह्याचवेळीं वत्साला सोडून कोणीकडे गेला होतास ?

अर्ण०—हा कपाळा ! त्या दोघां संकटांत पडलेल्यांचें मी साहित्य

पुर्वीतोंतें,

व०—हं, ठीक! निर्दया काळा तुं ही वेळ बरीच पाहिलीस ? (पड-
द्यां) अहो गुप्तचरही, खरेंच काय हें असें झालें ?

सुव०—अहो या निर्दयानें आज तुझांला दुःख देण्याचा क्षणच
घेतला आहे. असो; पण तो दुष्ट कल्पिप्रिय ही वार्ता घेऊन
गेली असावा असें ह्या बोलण्यावरून अनुमान होतें.

व०—खरेंच आर्या, मलाही असेंच वाटतें! तर आतां अभिमा-
नास्तव आपलें मन निर्दय कर आणि [हंबरडा फोडून] पुढें
नाहीं मला सांगवत. मूर्च्छनाही कशी प्रसंगीं अकरून झाली! ह्या
वेळेस माझ्या सखीचें हिनें हितच केलें ह्यणात्रयांचें!

सुव०—वा, कर्माची तर पराकाष्ठाच झाली! असेंन करावें तर आज
सहसा लोकांत उपहास होतो व करावें तर निर्दयत्व अंगीं येतें

अर्ण०—आर्या ही विचाराची वेळ नव्हे. आह्या क्षत्रकर्म कर-
णारांच्या संगतींत इतके दिवस घातल्याची ही परिक्षा आहे. चल ऊट;
पहा मी मित्राविषयीं उदार व शत्रुविषयीं कोपयुक्त झालों आहे.

सुव०—या वाक्यांनो माझ्या मागें, हें दुःसह दुःख दाखवून मी स-
र्वांना कालाननांत वैरण्यास तयार होतों

व०—बापा नकोरे असें बोलून घेऊं! मीं तुला आणि वत्साला
कधीं निराळें मानलें होतें काय ?

सुव०—तसें नाहीं ह्यणुनच हें दुःख. [प्रेत पाहिलेंस करून]

साकी.

मृत दिसतें जरि तनु ययाची रवितेजतिं निंदी

हर हर काळां काय साधली मृदा अजिं त्वां संधी

जळतिल अजिं कां ना॥ ऐकुनि गिरिचे हे कान ॥ ४७ ॥

व०—[प्रेत पाहिलेंस करून] हाय रे त्रिपरीत भागधेया! वत्स
भरतान्वयदीपा! जसें सांप्रत या पृथ्वीला शेवटचें गाढालिंगन देत
आहेस, तसेंच मलाही दे बापा! [प्रेतास आलिंगिते]

अर्ण०—अरे हीच माझ्या मित्राची तनु, जिनें मघां मला
ओळखही दिली नाहीं! हर हर, काय हें ह्याच्याठायीं अ-
भिनव क्षात्रतेज अद्याप प्रकट आहे !! प्रिय वयस्या, एक बाजू-
ला बसून माझ्या कंठांत शेवटला हात घाल आतां, मी

शोक सोडून देतो, कांकीं, उद्यांपासून आमचे दिवस लोटव्याला
त्या वांचून दुसरें कोणी नाहींच!

व०—अरे असें काय झणतोस ! शोकाला आतां वेळ आहे कोठें?

पद.

गेला माझा वीरहरी, व्यसनें आतां काय दुरीं ॥ धृ ॥

वाहुनि वदतें मी तव आण, उरलीं सारीं प्रेतें जाण

घांता नाहीं निज अभिमान, हे निर्वाण छळितिल कीं ॥ गेला० ॥ १ ॥

भलभलतें मत स्वोकरुनी, दाविति आग्रह पौरजनीं

नेउनि घालिति परसदनीं, निजगृहणी द्रव्यार्थी ॥ गेला० ॥ २ ॥

भलत्यासह हे भलतें खाती, नकटे होउनि माशिं वदती

देतिल मजला काय गतीं, हे कुमती निरुपम रे ॥ गेला० ॥ ३ ॥

अर्ण०—खरेंच रे मित्रा, आतां ह्यांत कांहीं एक कमी पडणार

नाहीं. वापा, तूं येवढा सुज्ञ, येवढा सहनशील, दुरवर पाहणारा

असतांही, कसा एकाएकीं कोपांन तप्त होऊन निर्मान झालास !

व०—सांग रे सांग बालका--

स्वग्धरा.

केलीं जीं त्वांचि कृत्यें मज सुखकरशीं कौतुकें वा कुमारा

चानुर्यें आउतीतां उलल इदद हें कां न आतां निशंक

कौशल्यें गुंफिलेल्या परम सुगमशा ज्या तुवां शुभ्र माला

त्या आतां शांति मातें षड्वितिल कशा चंद्रिकेच्यासमाना ॥ ४९ ॥

(उश्वास'टाकून) हर हर ! वापा अर्णवा, जा रे जा अगोदर

माझ्या मंदिरावरच विस्तव टाकून ये, आणि मग वत्सावर टाक.

साकी.

मदुन्नतीची आशाप्रकृतिच दुष्टें काळें नेली

केल्या बहु परि वास्तव वाइट गोष्ट आजिंती केली

गेला मज आतां ॥ लावुनि कार्णि बहु खंता ॥ ५० ॥

(इतक्यांत एक स्मशान रक्षक येतो)

मातंग--अहो विबुध जनांनो, सांगा सांगा, या स्मशानानिकट ये-

ऊन तुम्ही कोणाकरतां शोक करतां बरें ? कोणी देशाभिमानी

श्वेतकेतु इकडे येत आहेत, तर तुझी अमळ एके बाजूला जा, नाही तर ते तुमची विटंबना करतील.

ब०—(आपणाशीं) हाय रे कर्मा, शेवटीं हाही सोहळा दाखवतोस ना ? (काष्णीस) वत्सा, तुझी शेवटली भेट हीच काय रे ? (इतक्यांत श्वेतकेतु येतो, त्यास पाहून चटकन आडहोते)

श्वेत०—स्मृशानरक्षकांनो आलें आहे काय रे कोणाचें प्रेत ?

मालंग—(हात जोडून) महाराज, होच वार्ता आपणास सांगतां आझीं मोठा आनंद प्रदर्शित करावा, परंतु काय करावें एकजन्मभूमित्वाच्या स्नेहानिशयानें शोकाकुल होऊनच आपल्या चरणीं निवेदन करितों कीं माई आर्य वसुंधरेच्या उन्नतिरूप आशावृक्षास खुडतां खुडतां अवशेष राहिलेला काष्णीरूप अंकुर तोही आज निर्दय काळानें खुडून इकडे फेंकला !!

श्वेत०—(गहिवरानें) अरे बाबा, तूच काय पण हें माझ्याही शोकाचें कारण झालें ! (आकाशाकडे पाहून) सख्या काष्णी, अरे हें काय केलें ? अरे तुझा माझा असा संकल्प होताना, कीं एकास स्वर्ग आणि एकास सार्वभौमत्व द्यायचेंच; तर सख्या हें कसें रे तूं विसरलास ? आतां मीं सार्वभौमत्व जरी मिळविलें तरी त्यांत मोठें शौर्य तें कोणतें होणार ! (आपल्याशीं) हां हां, आतां मी हातांत शस्त्र कशाला धारण करूं !!

साकी.

उरले सारे कबंध आतां वीर खरा तो गेला

भांडुनि यांशीं काय मेळवूं स्वर्ग दूर मज झाला

त्यजितों धृतशस्त्रें ॥ विसरुनि जातों पडिताळें ॥ ७२ ॥

(काष्णीस उद्देशून) हे मला उत्तम पद देणाऱ्या वीरा काष्णी, तुला आतां खरोखरच सांगतों कीं, ही तरवार आतां केवळ राजभूषणच ह्मणून कमरेवर बाळगायची वरें ! तुझ्यासारखा आतां कोणीच उत्पन्न होणें नाही, कारण सर्वांचीं लक्षणेंच सांगतात, व हे तुला तर विदित होतेंच ! पण मी देखील जाणतों कीं, कित्ये-

क अल्पज्ञ पुरुष आमच्या स्त्रियांप्रमाणेंच आपल्या स्त्रियांस करूं इच्छितात; कांहीं अकुलीन माझी प्रीति संपादनार्थ आपल्या मुखानें स्वधर्माची विडंबना करून, मजप्रमाणेंच ईश्वरास भजतात; अशीं एक कां अनेक यांचीं दुष्कृतें सांगूं ! ईश्वरतीर्थापेक्षां मद्यतीर्थच हे महत्वाचें समजू लागले, मांस प्रीति तर यांची काय वर्णन करावी !! हे स्वजातिमहत्तरता ह्मणजे काय, हें तर जाणत देखील नाहींत ! खरोखर स्वशक्तीनें सार्वभौमपद पावणाऱ्यांचो कां प्रजा असेना, परंतु जर तिनें धर्माच्या पायरीस धक्का दिला, तर तिनें आपणास अपकृष्ट ह्मणून समजावेंच. असो; केवढे हे नोच पुरुष ! माझ्या प्रियसखि सनातेला तर हे नकोसेच होतात; पण काय करावें, आमच्या मंत्रि मंडळास त्यांची कृति हिताची आहे, ह्मणून मी त्यांच्या तोंडावर मात्र त्यांचा मान ठेवतो. असो, त्या अकुलीनांचें स्मरण मी कशाला करूं ! पण मित्रा, कलिप्रियानें हें वर्तमान सांगतांच माझ्या तर काळजाचें पाणी झालें. असो; झाल्या गोष्टीस तर आतां उपाय नाहीं, पण मला तुझ्या प्रेताचा तरी स्पर्श घडूं दे. (मातंगास) रे स्मशानरक्षका, माझ्या मित्राच्या स्पर्शानें कोणचा बरें भूभाग पवित्र झाला आहे ? (सुसंगतेंकडे पाहून) हर हर हीच काय ती तनु ! (पुढें जाऊन) अरे, ही त्याची माता वाटतें ? असो; हे वीरमते, जरी मी तुझ्या नमस्कारास पात्र नाहीं, तरी देवी सुनीतेला हें आवडणार नाहीं ह्मणून (नमन करून) तुला वंदन करून इतकेंच ह्मणतो कीं, आतां मला माझ्या सर्व अन्यायांची क्षमा कर. (मातंगास) काय रे, ही तर पुत्रशोकान मृत झाली वाटतें ! येरव्ही कुलीन स्त्रिया शोकांतही परपुरुषापुढें अशा राहणार नाहींत,

सुव०—माते, खरेंच पुत्रशोकानें तूं प्राणत्याग केलास काय ? (तिला स्पर्श करून) छी हो, हिला मृच्छना मात्र गाढ आली आहे !

श्वेत०—अरे आर्या सुवर्णे, तं आतां मला परका समजू नको. असो; जर हिला मृच्छना आली असेल, तर तूंत हिला ह्या स्मशानाच्या चिकित्सालयांत घेऊन जा, व्यर्थ कां प्राणाचा नाश करतां. (अर्णवास पाहून) अर्णवा, मी तुला आतां मित्र ह्म-

श्वेतकेतु इकडे येत आहेत, तर तुम्ही अमळ एके बाजूला जा, नाही तर ते तुमची विटंबना करतील.

ब०—(आपणाशी) हाय रे कर्मा, शेवटीं हाही सोहळा दाखवतोस ना ? (काष्णीस) वत्सा, तुम्ही शेवटली भेट हीच काय रे ? (इतक्यांत श्वेतकेतु येतो, त्यास पाहून चटकन आड होते)

श्वेत०—स्मशानरक्षकांनो आले आहे काय रे कोणाचे प्रेत ?

मातंग—(हात जोडून) महाराज, होच वार्ता आपणास सांगतांनो आह्मीं मोठा आनंद प्रदर्शित करावा, परंतु काय करावे एकजन्मभूमित्वाच्या स्नेहातिशयाने शोकाकुल होऊनच आपल्या चरणीं निवेदन करितों कीं माई आर्य वसुंधरेच्या उन्नतिरूप आशावृक्षास खुडतां खुडतां अवशेष राहिलेला काष्णीरूप अंकुर तोही आज निदये काळाने खुडून इकडे फेंकला !!

श्वेत०—(गर्हिवराने) अरे बाबा, तूच काय पण हें माझ्याही शोकाचे कारण झालें ! (आकाशाकडे पाहून) सख्या काष्णे, अरे हें काय केलें ? अरे तुझा माझा असा संकल्प होताना, कीं एकास स्वर्ग आणि एकास सार्वभौमत्व द्यायचेच; तर सख्या हें कसे रे तूं विसरलास ? आतां मीं सार्वभौमत्व जरी मिळविलें तरी त्यांत मोठें शौर्य तें कोणतें होणार ! (आपल्याशीं) हां हां, आतां मी हातांत शस्त्र कशाला धारण करूं ! !

साकी.

उरले सारे कबंध आतां वीर खरा तो गेला

भांडुनि यांशीं काय मेळवूं स्वर्ग दूर मज झाला

त्यजितो धृतशस्त्रे ॥ विसरनि जातो पढितास्त्रे ॥ ५२ ॥

(काष्णीस उद्देशून) हे मला उत्तम पद देणाऱ्या वीरा काष्णे, तुला आतां खरोखरच सांगतो कीं, ही तरवार आतां केवळ राजभूषणच झणून कमरेवर बाळगायची वरें ! तुझ्यासारखा आतां कोणीच उत्पन्न होणें नाहीं, कारण सर्वांचीं लक्षणेच सांगतात, व हे तुला तेंच विदित होतेंच ! पण मी देखील जाणतो कीं, कित्ये-

क अल्पज्ञ पुरुष आमच्या स्त्रियांप्रमाणेंच आपल्या स्त्रियांस करूं इच्छितात; कांहीं अकुलीन माझी प्रीति संपादनार्थ आपल्या मुखानें स्वधर्माची विडंबना करून, मजप्रमाणेंच ईश्वरास भजतात; अशीं एक कां अनेक यांचीं दुष्कृतें सांगूं ! ईश्वरतीर्थपिक्षां मद्यतीर्थच हे महत्वाचें समजू लागले, मांस प्रीति तर यांची काय वर्णन करावी !! हे स्वजातिमहत्तरता ह्यणजे काय, हें तर जाणत देखील नाहींत ! खरोखर स्वशक्तीनें सार्वभौमपद पावणाऱ्याचो कां प्रजा असेना, परंतु जर तिनें धर्माच्या पायरीस धक्का दिला, तर तिनें आपणास अपकृष्ट ह्यणून समजावेंच असो; केवढे हे नीच पुरुष ! माझ्या प्रियसखि सुनीतेला तर हे नकोसेच होतात; पण काय करावें, आमच्या मंत्रिसंडळास त्यांची कृति हिताची आहे, ह्यणून मी त्यांच्या तोंडावर मात्र त्यांचा मान ठेवतो. असो, त्या अकुलीनांचें स्मरण मी कशाला करूं ! पण मित्रा, कलिप्रियानें हें वर्तमान सांगतांच माझ्या तर काळजाचें पाणी झालें. असो; झाल्या गोष्टीस तर आतां उपाय नाहीं, पण मला तुझ्या प्रेताचा तरी स्पर्श घडूं दे. (मातंगास) रे स्मशानरक्षका, माझ्या मित्राच्या स्पर्शानें कोणचा बरें भूभाग पवित्र झाला आहे ? (सुसंगतेकडे पाहून) हर हर हीच काय ती तनु ! (पुढें जाऊन) अरे, ही त्याची माता वाटतें ? असो; हे वीरमाने, जरी मी तुझ्या नमस्कारास पात्र नाहीं, तरी देवी सुनीतेला हें आवडणार नाहीं ह्यणून (नमन करून) तुला वंदन करून इतकेंच ह्यणतों कीं, आतां मला माझ्या सर्व अन्यायांची क्षमा कर. (मातंगास) कायरे, ही तर पुत्रशोकान मृत झाली वाटतें ! येरव्ही कुलीन स्त्रिया शोकांतही परपुरुषापुढें अशा राहणार नाहींत.

सुव०—माते, खरेंच पुत्रशोकान तूं प्राणत्याग केलास काय ? (तिला स्पर्श करून) छी हा, हिला मूर्छना मात्र गाढ आली आहे !

श्वेत०—अरे आर्या सुवर्णे, तं आतां मला परका समजू नको. असो; जर हिला मूर्छना आली असेल, तर तूं हिला ह्या स्मशानाच्या चिबिसालयांत घेऊन जा, व्यर्थ कां प्राणान्ना नाश करतां (अण्णास पाहून) अण्णा, मी तुला आतां मित्र ह्य-

णतों बरें ! असो तूं सुन्न आहेस; ही विचार करण्याची वेळ न-
व्हे. (अर्णव व सुवर्णि उचलित असतांना कार्णव कार्णव
ह्मणत असलेली सुसंगता पडद्यांत ठेऊन परत येतात)

श्वेत०—रे आर्या अर्णवा, रे सुवर्णि, आतां माझा कोप सहसा
नष्ट होऊन, मित्रवत्त्व सख्या कार्णवास भेटण्याचा आग्रह करतो;
तर तो कोठें आहे बरें ? (पाहून) हं नको, पाहिलें मीं. तुमचे
पाय अपवित्र जागेला काय ह्मणून स्पर्श करतील ! (पुढें होऊन
प्रेत पाहिलेंसें करून गहिवरानें) आहाहा ! रे महावीरा, कां रे
बापा इतक्यांतच मजविषयींचा कोप सोडून चाललास ? अरे
ऊठ सावध हो आणि प्रतिज्ञा पूर्ण कर नाहीं तर, क्षत्रियांस उचि-
त ती तरी विपत्ति घे. (मनांत) अहाहा, काय हें मो बोललों !
असो; सख्या कार्णव, माझे सर्व अन्याय विसरून मला एकवार
शेवटलें गाढालिंगन तरी दे.

व०—(पुढें होऊन) हं हं हं, काय हा निर्लज्जपणा ! रे अर्ण-
वा हें काय ?

श्वेत०—(दीनपणानें) अहो बाई, असें काय ह्मणतां ? हा माझा
खरोखरच मित्र आहे बरें. (वसुंधरेस पाहून कोपानें) आं,
अरे काय हा सेवक जनांचाप्रमाद ! ही मूढा येथे कशी आली ?
हिच्या दर्शना बरोबर मी सुनीतेचें शिक्षण विसरलों, कार्णव-
विषयीं मनांत शत्रुभाव प्रगट झाला, व हिच्याविषयींची भोगेच्छा
वाढली; काय हा प्रमाद !!

व०—दुर्धरा, त्यांच्यावर कशाला कोप करतोस ? मी हें शोकवर्त-
मान ऐकतांच देहाची आशा सोडून, मंदिराच्या प्रासादतलावरून
उडी टाकून आलों. माझ्या प्राणाचा नाश होईपर्यंत मी तुला क-
धीही याला स्पर्श करूं देणार नाहीं. अर्णवा, रे पाहतोस काय ?
अर्णव०—(कोपानें) आर्या, सुवर्णे, तुझी दोषे हें प्रेत घेऊन
स्मशानांत शिरा; पाहतों, कोण द्रुष्ट याला स्पर्श करतो तें.

श्वेत०—(कोपानें पाहतों.) अरे जा, जो मूढ प्रसंगीं भयभ-
होऊन मृत्यु पावला, त्याचा स्पर्श इच्छतो कोण ! त्याच्या तोंड
माती पडो. (पाय आपटून) मूढे वसुंधरे, तूं आतां काय

कशाला करनेस ? काय तें आतां तूं एका अर्गवाच्याव सा-
मर्थ्यावर मशीं वैर करनेस ना ? पण तुला सांगतों —

वसुं०—(मध्येच) आर्यांनो, स्मशानाची वाट धरा अगोदर. हे
याचे शब्द मी ऐकत नाहीं. (असें ह्मणून, सुवार्ण, अर्णव,
वसुंधरा व मातंग निवून जातात)

श्वेत०—काहीं चिंता करू नको दुष्टे—

साकी.

॥ अर्णवभंकीं संगतिसह म्यानामधिं तरवार ॥

॥ एका काळीं वेदिन आतां जाण खरा निर्धार ॥ ५३ ॥

(असें ह्मणून सर्व जातात)

यथातथ्यवर्णन नामक चतुर्थांक समाप्त.

आर्य वसुंधरा नाटिका समाप्त

श्री जगदंब प्रसीदास्तु